

Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»

**УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ.
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ**

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Київ 2024

УДК 655.3.066.11:031]”364”(477)(0.064)
ББК Ч617.167.7(4УКР),021
У45

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 4 від 28 червня 2024 р.)*

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. філос. н., проф. А. Арістова; к. арх. В. Вечерський; к. і. н. Н. Гаврилишина; д. тех. н., проф. Г. Гайко; к. тех. н., доц. А. Гладун; к. і. н., доц. Л. Дояр; к. біол. н. Л. Зав'ялова; д. пед. н., проф. Т. Кочубей; к. г. н., доц. Л. Кушнір; к. е. н., доц. Л. Кушнір; д. тех. н., проф. Д. Ланде; М. Моторна; к. філос. н., с. н. с. О. Недавня; К. Подолець; к. філол. н. Л. Рева; Л. Самчук; д. і. н., проф. С. Троян; К. Хала; к. і. н. М. Чорна; В. Яремчук.

Рецензенти:

*Дорошко М. С., доктор історичних наук, професор
Мачуський Є. А., доктор історичних наук, професор
Титаренко В. В., доктор філософських наук, професор*

Українська енциклопедистика в умовах воєнного стану. Питання теорії та практики: кол. монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. Алли Киридон.
У45 Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 152 с.

ISBN 978-617-8272-07-4

Реальність, породжена від 2014 р. російсько-українською війною, а особливо її кульмінаційною фазою — широкомасштабним вторгненням Росії в Україну, визначила не тільки нову екзистенційну парадигмальність, але й обумовила необхідність переосмислення складного комплексу проблем в просторі енциклопедистики (перегляд усталених принципів, матриць і критеріїв формування контенту, інформаційно-методологічних парадигм, осмислення подієвої історії тощо). Пропонована праця колективу авторів репрезентує широкий спектр дослідницьких рефлексій в царинах теорії, методології, історії енциклопедистики, формування стилю та контенту, інформаційного забезпечення та функціонування сучасних енциклопедій тощо.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, працівників видавництва довідкової літератури та всіх, хто цікавиться питаннями енциклопедистики й становленням знаннєвої парадигми в енциклопедійному вимірі.

ISBN 978-617-8272-07-4

©Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2024

ЗМІСТ

Енциклопедистика в модусах реальності російсько-української війни (Алла Киридон)	5
--	---

РОЗДІЛ І ІСТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. Старовинна китайська енциклопедія «Використання витворів природи» (TIANGONG KAIWU) (Геннадій Гайко)	10
1.2. З історії литовської енциклопедистики (Катерина Подолець)	13
1.3. Персоналія Якуба Гоффмана (1896–1964) на сторінках українських та польських енциклопедично-довідкових видань (Валентина Яремчук)	18
1.4. Сучасна енциклопедистика України: друкознавчий аспект дослідження (Лариса Дояр)	23
1.5. Універсальна енциклопедія як атрибутивний складник ідентичності нації (Алла Киридон)	29

РОЗДІЛ ІІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ЛАБОРАТОРІЯ

2.1. Гасло «скрипторій» у тезаурусі ВУЕ: підходи до енциклопедичної репрезентації (Алла Арістова)	46
2.2. Українська наукова природнича термінологія: енциклопедійний вимір (Людмила Зав'ялова)	58
2.3. Нова термінологія (подієва історія) в енциклопедистичі: російська агресія проти України як відкладена війна (Сергій Троян)	66
2.4. Критерії добору музеїв до реєстру гасел «Великої української енциклопедії» (Наталія Гаврилишина)	69

2.5. Критерії добору персоналій-представників української діаспори до «Великої української енциклопедії» (Мар'яна Чорна)	73
2.6. Подієва історія в енциклопедистиці: топографія останнього рейду Нестора Махна (13–28.08.1921) (Леонід Кушнір, Людмила Кушнір).....	79

РОЗДІЛ III КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ДИСКУРСІ

3.1. Репрезентація релігійно-звичаєвої спадщини старокиївської культурної традиції в енциклопедійному просторі (Ольга Недавнія).....	88
3.2. Репрезентація у «Великій українській енциклопедії» пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Віктор Вечерський).....	92
3.3. Досвід збереження нематеріальної культурної спадщини в умовах сьогодення (Тетяна Кочубей, Марія Моторна)	100
3.4. Бібліотека — необхідна частина соціокультурної інфраструктури суспільства (Лариса Рева)	104
3.5. Перший випуск науково-допоміжного бібліографічного покажчика «Медичне забезпечення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил» (Лариса Самчук)	108

РОЗДІЛ IV ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ

4.1. Енциклопедичний дискурс комунікаційних платформ: від мережевих енциклопедій — до енциклопедійної мережі (Алла Арістова)	114
4.2. Особливості застосування енциклопедійних ресурсів для розширення онтологічних моделей як засобу керування взаємодією дронів (Анатолій Гладун, Катерина Хала)	125
4.3. Формування та використання семантичних мереж для навігації в енциклопедичних даних (Дмитро Ланде)	142
Відомості про авторів.....	147

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В МОДУСАХ РЕАЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Реальність, породжена російсько-українською війною, а особливо її кульмінаційною фазою — широкомасштабним вторгненням Росії в Україну, визначила нову екзистенційну парадигмальність. Контексти війни створюють поле сенсів, які формують нову культуру сприйняття, осягнення, мислення тощо. Сучасна війна — «це війна у мізках і за мізками. Це війна за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному довкіллі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній та думок»¹. Від початку російсько-української війни Російська Федерація активізувала ведення інформаційної війни проти України та неправдивого інформування світової спільноти щодо подієвого полотна цієї війни. Як наголосив ще в березні 2022 р. верховний представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Ж. Боррель: «Систематичні інформаційні маніпуляції та дезінформація застосовуються російським урядом як оперативний інструмент у його нападі на Україну»². У ході гібридної війни екзистенційна царина ведення бойових дій супроводжується діями у когнітивно-ментальній сфері, такими, напр., як створення принципово конфліктуючих наративів з протилежними інтерпретаціями подій для різних цільових аудиторій (міжнародні організації, США, ЄС vs. внутрішня російська аудиторія й проросійська аудиторія в Україні). Метою цих та інших дій є підсилення невизначеності. Існування різних перспектив у розумінні дійсності є властивістю когнітивних процесів та процесів комунікативної взаємодії. Проте в умовах війни ці загальні комунікативно-когнітивні ознаки набувають нових вимірів за рахунок їх цілеспрямованого використання, підпорядкованого цілям

---

¹ Парохонський Б. О., Яворська Г. М. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл* : монографія. Київ : НІСД, 2019. С. 20.

² EU imposes sanctions on state-owned outlets RT/Russia Today and Sputnik's broadcasting in the EU // Council of the European Union. 02.03.2022.URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/02/eu-imposes-sanctions-on-state-owned-outlets-rt-russia-today-and-sputnik-s-broadcasting-in-the-eu/>

війни. Екзистенційний модус війни завжди йде у супроводі її дискурсивного модусу³.

У триванні російсько-української війни актуалізується завдання створення потужної протидії російській дезінформації та інформаційному маніпулюванню. Зокрема йдеться і про формування інформаційного простору з якісним вітчизняним контентом для протидії спотвореним фактам тощо. «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) є однією з таких вітчизняних платформ, здатною забезпечити об'єктивне інформування суспільства.

За характером довідкової інформації «Велика українська енциклопедія» належить до універсальних. Однією з прикметних ознак універсальних енциклопедій є формування контенту фактично з усіх галузей знань і практичної діяльності (історії, культури, медицини, біології, фізики, хімії, географії, математики тощо). Відтак змістово читач може віднайти багатоаспектне коло довідкових відомостей. При цьому прикметними ознаками енциклопедичного жанру є:

- об'єктивність (наявність лише об'єктивної інформації, відсутність суб'єктивних думок (упередженості), оцінок, прогнозів тощо, а також формувань індивідуально-емоційного забарвлення);
- науковість (подання довідкового матеріалу на основі достовірних джерел, з перевіреною точністю викладених фактів);
- доступність (відповідність стилістичному оформленню тексту; відсутність ненаукового чи термінологічно перенасиченого стилю; обов'язкова наявність дефініцій);
- системність викладу інформації (всеосяжність, багатоаспектність, узагальненість).

Для енциклопедичного видання притаманний високий науковий рівень: авторами енциклопедичних статей зазвичай є найвідоміші, найавторитетніші фахівці зі своєї галузі знань. Залучення до написання енциклопедій авторитетів із різних сфер науки чи культури, наявність розгалуженої системи наукових редакцій, рецензування статей, прискіпливе наукове та літературне редагування, участь наукових консультантів, робота над рукописом етимологів, бібліографів та інших фахівців на

---

³ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. С. 75–76.

різних етапах його підготовки, забезпечує енциклопедичному виданню перелічені вище ознаки⁴.

Реальність, породжена і нав'язана російсько-українською війною, обумовила необхідність переосмислення складного комплексу проблем у просторі енциклопедистики (перегляд усталених принципів, матриць і критеріїв формування контенту, добору гасел, інформаційно-методологічних парадигм, осмислення подієвої історії тощо).

Пропонована праця «Українська енциклопедистика в умовах воєнного стану. Питання теорії та практики» репрезентує широкий спектр дослідницьких рефлексій в царинах теорії, методології, історії енциклопедистики, формування стилю та контенту, інформаційного забезпечення та функціонування сучасних енциклопедій тощо. До прикладу, особливе місце в енциклопедичній концепції належить встановленню критеріїв добору матеріалу, тобто йдеться про те, які саме реалії, поняття, явища, терміни, особи тощо повинні бути представлені в енциклопедії. Російсько-українська війна, процеси декомунізації та деколонізації спонукали до перегляду критеріїв добору гасел, зокрема в частині персоналій.

Над підготовкою видання працював колектив авторів: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. філос. н., проф. А. Арістова; к. арх. В. Вечерський; к. і. н. Н. Гаврилишина; д. тех. н., проф. Г. Гайко; к. тех. н., доц. А. Гладун; к. і. н., доц. Л. Дояр; к. біол. н. Л. Зав'ялова; д. пед. н., проф. Т. Кочубей; к. г. н., доц. Л. Кушнір; к. е. н., доц. Л. Кушнір; д. тех. н., проф. Д. Ланде; М. Моторна; к. філос. н., с. н. с. О. Недавнія; К. Подолець; к. філол. н. Л. Рева; Л. Самчук; д. і. н., проф. С. Троян; К. Хала; к. і. н. М. Чорна; В. Яремчук.

Композиційно монографія має чотири розділи («Історія енциклопедистики», «Енциклопедична лабораторія», «Культурні практики в енциклопедичному дискурсі», «Використання інформаційних технологій в енциклопедистиці»), в яких знайшли висвітлення окремі питання теорії і практики енциклопедистики. Водночас ми свідомі того, що пропонуване дослідження не вичерпує всіх аспектів багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми функціонування енциклопедистики в умовах воєнного стану. Запрошуємо долучатись до обговорення

---

⁴ Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи: наук. зб. Київ : НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень, 2015. С. 5–6.

порушених проблем. Сподіваємось, що об'єднання зусиль дослідників різних царин науки сприятиме подальшому поглибленому осмисленню викликів і загроз, що оприявнилися в ході російської збройної агресії проти України, виробленню нових підходів до оцінки сучасних суспільно-політичних явищ і процесів, а відповідно — перегляду критеріїв добору гасел до універсальної енциклопедії, розробленню пропозицій щодо наповнення контенту, вдосконалення презентаційного енциклопедичного складника тощо.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, працівників видавництва довідкової літератури та всіх, хто цікавиться питаннями енциклопедистики й становленням знаннєвої парадигми в енциклопедійному вимірі.

*Доктор історичних наук, професор
Алла Киридон*

РОЗДІЛ І

ІСТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. СТАРОВИННА КИТАЙСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ «ВИКОРИСТАННЯ ВИТВОРІВ ПРИРОДИ» (TIANGONG KAIWU)

Історія китайської писемної культури вражає своїми масштабами, сталістю форм і широтою опанування як художнього, так і практичного (довідкового) напрямів. Уже в I ст. до н. е. історик і письменник Сима Цянь створив «Історичні записи» (130 сувоїв), які заклали принципи лінеарності викладення, бачення циклічності історії та балансів принципів¹. Подиву гідна «Антологія танської поезії» (Тан — династія та імперія в історії Китаю в період 618–907 рр. — *Авт.*), яка нараховує 900 томів і вміщує понад 48900 поезій, створених 2300 поетами (видана в епоху цинського імператора Кансі)². Проте найвизначнішими пам'ятками традиційної вченості китайців вважаються їхні енциклопедії (китайська назва: «лейшу», тобто «книги класифікованих відомостей»). У III–XVIII ст. було укладено понад 600 державних і приватних (авторських) лейшу, з яких повністю чи частково збереглися близько 200 енциклопедій³. Ці книги для чиновників і освіченого класу були практичними посібниками й довідниками із законодавчих укладів та різних галузей знань, причому деякі з них мали вражаючі обсяги (наприклад, видана у XVIII ст. енциклопедія «Gujin Tushu Jicheng», тобто «Повне зібрання давніх і сучасних книг» була складена з 160 000 000 ієрогліфів і на сьогодні залишається найбільшою паперовою енциклопедією світу).

Серед енциклопедій промислових знань, які відображали рівень розвитку техніки та технологій, найвагомішим досягненням була праця Сун Їнсина (1587–1666) «Використання витворів природи» («Tiangong Kaiwu»)⁴, опублікована у 1637 р. У нові часи книга була відтворена за японським перекладом 1771 р. бібліофілом Тао Сяном (1887–1940) і вийшла друком у Пекіні 1927 р.; у 1929 р. вона перевидана з виправленнями, післямовою й біографією Сун Їнсина, написаною геологом Дін Вень-Цзяном (1887–1936),

---

¹ Бойченко І. В. Філософія історії. Київ : Знання, 2000. 724 с.

² Малявин В. В. Китайская цивилизация. Москва : Астрель, 2003. 632 с.

³ Bauer W. The Encyclopaedia in China // Cahiers d'Histoire Mondiale. 1966. Vol. 10. № 9. P. 665–691.

⁴ Ying-Hsing S. T'ien-Kung K'ai-Wu: Chinese Technology in the Seventeenth Century. University Park : Pennsylvania State University Press, 1966. 372 p.

у КНР її публікували в Шанхаї (1954 р., 1959 р.), Цзінані (1976 р.), Наньчані (1988 р.) та Ченду (1989 р.). В Україні фрагменти книги, пов'язані з гірництвом і металургією, були проаналізовані професорами Г. Гайком та В. Білецьким в підручнику «Історія гірництва» (2013 р.).

«Використання витворів природи» («Tiangong Kaiwu») містить 18 розділів, які розкривають теми: вирощування зерна, шовківництво, ткацтво, фарбування, видобуток солі, виробництво цукру, рослинної олії та вина, керамічного й порцелянового посуду, видобутку вугілля, обробку нефриту та металів, виготовлення паперу й чорнила, суднобудування тощо. Через встановлення урядом монополії на певні галузі промисловості, які були розглянуті в енциклопедії, наклад друку був обмежений і не мав вільного розповсюдження.

Перші розділи книги розглядають рільництво, як основну сферу практичної діяльності людини (давнє китайське поняття «Божественний рільник» знаходить нове розкриття в енциклопедичному тексті). Розглянуті основні зернові культури Китаю, агротехнічні прийоми їх вирощування та відповідна сільськогосподарська техніка, розкриті заходи зрошувальної меліорації тощо.

Наступна частина книги описує мореплавство. Показані особливості морської навігації, описані поширені типи морських суден та їхнє обладнання, розкрита інженерна справа будівництва кораблів.

Далі йде опис славнозвісних китайських промислів шовківництва та бавовництва. Відкриває розділ про одяг опис виробництва шовку від розведення й вирощування шовкопрядів до процесів отримання шовкової нитки за допомогою мотальної машини, прядіння шовкових волокон, конструювання та використання ткацьких верстатів тощо. Окремий розділ присвячений агротехнічній культурі вирощування бавовни, процесам отримання бавовняних волокон та виготовлення тканини на ткацьких верстатах. Приділено увагу утворенню візерунків і прикрас одягу. Розглянуто виробництво й інших типів одягу — шкіряного, хутряного тощо.

Значний обсяг матеріалу енциклопедія приділяє гірництву, витопленню металів, ливарному та ковальському мистецтву. Описані славнозвісні «п'ять металів» Китаю — золото, срібло, мідь, залізо та олово, а також видобуток металів шахтним способом (жильних родовищ) та відкритим способом (розсипних родовищ). Описані технології лиття дзвонів та різні металеві стопи для відливок. Також розкриті процеси відливання металевих

стволів гармат, статуй, рільничих інструментів, кухонного начиння, металевих дзеркал, виготовлення монет. При виробництві добротних мечів їх покривають сталлю після «ста очищувань», але серцевина меча все ще виготовляється з кованого заліза. Цікаво, що китайська металургія використовувала паливо для витопів на 70% з кам'яного вугілля і лише на 30% — з деревного (в Європі в цей час домінувало саме деревне вугілля). Описано процес виробництва сталі з чавуну, зокрема спосіб «ста очищувань», який полягав у багаторазовому інтенсивному обдуванні повітрям розплавленого чавуну під час його перемішування, що забезпечувало сполучення вуглецю чавуну з киснем повітря, зменшуючи вміст вуглецю в металі й наближаючи його до показників сталі (в Європі ця технологія пудлінгування була винайдена лише в 1766 р. — патенти братів Кранеджі).

У подальших розділах описано виготовлення сірки та селітри. Так, шляхом випалу залізного колчедану перетворюють сульфід на оксид сірки, який використовується в порохових сумішах. Показано, як руду нагромаджували разом із вугільними брикетами в глиняній печі, яка видавала сірчисту пару, з якої кристалізувалась сірка. Також детально розкрито способи отримання селітри.

Завершальні розділи присвячені вогнепальній (пороховій) зброї. Зокрема описано порохові протипіхотну та морську міни й шнуровий спосіб підривання, розкрито технології виготовлення та скидання бомб. Проаналізовано метали та їхні стопи для виготовлення мушкетів і пістолів, а також гарматних стволів.

Загалом, старовинна китайська енциклопедія «Використання витворів природи» систематизує й описує основні напрями виробництва XVII ст., ілюструючи текст численними гравюрами для формування наочних уявлень про технологічні процеси й конструктивні особливості різноманітного обладнання та машин (містить 123 гравюри). Книга свідчить про сталий розвиток і традиції китайського енциклопедичного мистецтва та його особливий складник — енциклопедії техніки й технологій. Сьогодні «Tiangong Kaiwu» допомагає краще зрозуміти духовну культуру Китаю, показує прихильність винахідливості і високу працездатність китайського народу, відображає особливості розвитку світової історії техніки та енциклопедичної справи.

1.2. 3 ІСТОРІЇ ЛИТОВСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

Історія становлення енциклопедистики в Литві започаткована в міжвоєнний період ХХ ст.

У 1927 р. Литовська католицька наукова академія (ЛКНА) розпочала підготовку видання «Енциклопедичний словник видатних особистостей. “Литовська енциклопедія”», метою якого було охоплення у складі видання біографій діячів науки та культури Литви різних національностей. Зазначимо, що ЛКНА було засновано 1922 р. Вона об’єднала литовських науковців католицького світогляду, які проживали як у Литві, так і за кордоном, сприяла поєднанню науки з християнською думкою та культурою. Литовська католицька наукова академія мала подвійне завдання: організація наукової справи та популяризація науки. Це знайшло вираження в статуті організації, затвердженому в серпні 1922 р. Більшість членів цієї академії працювали у створеному в м. Каунасі Литовському університеті, на факультеті богослов’я і філософії.

Ідея підготовки подібної енциклопедії виникла ще 1910 р., але з різних причин, серед яких основна — брак коштів, від задуму відмовилися. До ідеї підготовки енциклопедичного словника видатних людей ЛКНА повернулася за пропозицією А. Дамбраускаса в 1927 р. Реальна підготовка енциклопедичного словника розпочалась у 1929–1930 рр.: Литовська католицька наукова академія спільно з Фондом преси розпочала видавничу діяльність з випуску енциклопедичного словника «Литовської енциклопедії».

До редакційної роботи над створенням енциклопедичного словника долучилися священники та світські вчені. До складу редколегії входили Й. Тумас-Вайжгантас, П. Пенкаускас, Й. Еретас, А. Ліпнюнас, С. Іла, А. Меркяліс, А. Дічпетріс та інші⁵. Віцередактором був проф. П.Довідайтіс, членами головної редакції: проф. Б.Чесніс, проф. В. Креве-Міцкевічюс та інші⁶.

Перший зошит першого тому Литовської енциклопедії побачив світ у жовтні 1931 р. Згодом щомісяця випускали один зошит. Перший том, що

---

⁵ Yla S. Lietuvių katalikų Mokslo Akademija Bendras žvilgsnis į praeitą kelią // LKMA Suvažiavimo darbai. 1964. T. 5. P. 15.

⁶ Василюскене А. Литовська католицька наукова академія: видавнича діяльність (1922–1940) // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2006. Вип. 1. С. 128–130.

складався з 12-ти зошитів, вийшов 1933 р. Далі по одному томові виходило щороку. У 1933 р. було підготовлено томи на літери «А» і «Б», але фактично уточнення тривали до 1939 р. За період 1931–1941 рр. було підготовлено 9 томів видання (т. 8 і т. 9 вийшли друком відповідно в 1940 р. і 1941 р.). Під час підготовки видання енциклопедії виникла низка перешкод, зокрема й фінансових⁷.

Зауважимо: після окупації Литви в 1940 р. Червоною армією видання енциклопедії продовжувалось в еміграції. Так, у Бостоні з 1953 р. по 1966 р. вийшло друком 35 томів «Литовської енциклопедії». Згодом з'явився т. 36 (1969 р.) і т. 37 (1985 р.). Загалом обсяг 37 томів енциклопедії становив 20484 сторінок⁸.

Серед енциклопедичних видань виокремимо також «Енциклопедію Малої Литви» (*Mažosios Lietuvos enciklopedijos*). «Енциклопедія Малої Литви» (ЕМЛ) — багатотомне видання, що охоплює історичну Малу Литву та суміжні регіони, включаючи не тільки географічні, але й культурні аспекти. Це перше наукове видання, що відображає культурну спадщину Малої Литви і Тванксти, з метою збереження цінних аспектів литовської, пруської, куршської та балтійської культури. У ньому викладено історію зазначених регіонів, їхню культуру, мову та діалекти, релігійну та художню літературу, народне та образотворче мистецтво, сільську та міську архітектуру, музику і театр тощо. ЕМЛ відображає національну гордість і традиції Малої Литви через науковий дискурс енциклопедичного формату.⁹

Ідея підготовки та видання виникла серед емігрантів з Малої Литви після Другої світової війни до Канади та США та була підтримана Асоціацією друзів Малої Литви (АДМЛ) у відповідь на їхню потребу у збереженні культурної спадщини. На конференції Фундації Малої Литви (ФМЛ) 2 вересня 1995 р. у м. Чикаго було прийнято рішення про створення енциклопедії, підтримане активною діяльністю ФМЛ протягом попередніх десяти років і підготовкою десяти книг.

⁷ Vasiliauskiėnė A. Pranas Čepėnas: gyvenimo ir veiklos bruožai // LAMMD Istorija. 2000. T. 45. P. 35–45; 78.

⁸ Василяускенė А. Литовська католицька наукова академія: видавнича діяльність (1922–1940) // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2006. Вип. 1. С. 131.

⁹ Baigiamoji pratarinė // Mažosios Lietuvos enciklopedija. URL: <https://www.mle.lt/baigiamoji-pratarine>

Для забезпечення якісної підготовки енциклопедії була утворена редакційна комісія, до складу якої увійшли члени ФМЛ з міст Чикаго, Монреаля і Торонто, які зібрали значну кількість архівного матеріалу (близько 20 томів). Запит В. Петерейтіса до науковців, спеціалістів у різних галузях Литви та емігрантів щодо участі у підготовці ЕМЛ дав позитивний відгук великої кількості експертів.

У червні 1996 р. у містах Вільнюсі та Клайпеді відбулися зустрічі, у яких брали участь члени Литовської академії наук, викладачі університетів і дослідники всіх рівнів, а також зацікавлені учасники з Малої Литви. Було сформовано загальну схему енциклопедії, включаючи її структуру, тематику та методику підготовки.

Роботу з підготовки ЕМЛ взяло на себе Видавництво науки та енциклопедій (з 1997 р. — Видавничий інститут). Під керівництвом директора З. Поцюса було сформовано редакційну колегію з відомих литовців, активних діячів науки, культури та державної служби: В. Петерейтіс, З. Зінкявічус, М. Пурвінас, В. Гоцентас, В. Мікайліоніс та інші. Керівниками секцій стали співробітники Вільнюського, Каунаського та Клайпедського закладів вищої освіти і наукових установ, інші литовські експерти. Загалом до укладання статей ЕМЛ долучилося 200 авторів (відомі фахівці у відповідних галузях). Водночас група доктора М. Пурвінаса зазнавала суттєвих труднощів у підготовці енциклопедії: ентузіазм авторів і редакторів поступово зменшувався, деякі члени покинули редакційну колегію, а інші подали у відставку¹⁰.

Фінансова підтримка від емігрантської громади, зокрема від Фонду «Мала Литва», стала критично важливою для видання чотирьох томів енциклопедії, і відобразила значущість проєкту в очах громадськості.

Енциклопедія описує культурну та історичну спадщину Клайпедського (Мемельського) та Каралючського (колись Кенігсбергського, нині Калінінградського) районів від доісторичних часів до кінця Другої світової війни. Видання включає інформацію про повоєнних діячів Калінінградської області, руйнівників країни і винищувачів народу, колонізацію, германізацію та русифікацію Малої Литви. Четвертий том охоплює статті, які починаються літерами R-Ž, описуючи різні аспекти Малої Литви, включаючи природне середовище, історію, культурне та релігійне життя, освіту та економічну діяльність.

---

¹⁰ Pratarmė // Mažosios Lietuvos enciklopedija. URL: <https://www.mle.lt/pratarme>

Видання надає інформацію про понад 500 населених пунктів, включаючи великі міста Шилуте та Тільзіт, розкриває їхнє політичне та культурне значення для регіону. Значну увагу в томі приділено видатним особистостям, таким як Видунас (самобутній мислитель, філософ, провідник культурного та громадського життя краю), які вплинули на розвиток культури та суспільства Малої Литви.

Оскільки цей регіон дотичний до Балтійського моря і Куршської затоки, значний обсяг статей присвячено розвитку рибальства і пов'язаних промислів і занять. Супровідний ілюстративний матеріал додає візуальної інформативності та іноді слугує незалежним джерелом інформації.

Прикметною стала співпраця з науковцями з Клайпедського університету та Інституту Балтійської історії та археології, що забезпечило глибину представлення історичних матеріалів. У томі окреслювали завдання збереження об'єктивності та точності у висвітленні історичних подій Малої Литви, уникаючи романтизації та політизації минулого.

Результатом спільних зусиль ініціатора проекту професора В. Петерейтіса і кваліфікованих науковців та інституцій як у Литві, так і за її межами постало видання чотирьох томів енциклопедії ¹¹.

У 2001–2015 рр. побачила світ «Універсальна литовська енциклопедія» (*Visuotinė lietuvių enciklopedija*) (УЛЕ). Проект реалізовано зусиллями Науково-енциклопедичного видавничого центру (до 2010 р. — Інститут науки та енциклопедії). УЛЕ є значним науково-інформаційним виданням, яке забезпечує литовську громадськість систематичною інформацією про світ і Литву, Всесвіт та історію цивілізації, народи та культури, науку, економіку, релігію та цінності. Вона призначена бути авторитетним джерелом інформації, підготовленої науковцями та спеціалістами, і важливим інструментом самоосвіти суспільства. Метою видання є репрезентація Литви та її народу в контексті європейської історії та культури. Серед завдань УЛЕ: компенсувати інформаційні обмеження, накладені радянською цензурою, яка часто спотворювала або приховувала дані про світові події та історію Литви.

УЛЕ продовжує традиції литовських енциклопедій, зокрема «Литовської енциклопедії», виданої діаспорою в м. Бостоні (США).

«Універсальна литовська енциклопедія» нараховує 25 томів, сформованих за абетковим принципом (від А до Я), а також додаткові томи, що

---

¹¹ Pratarmė IV tomui // *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. URL: <https://www.mle.lt/pratarmė-t4>

містять доповнення та нові статті. Загальний обсяг тексту енциклопедії становить понад 107 015 937 знаків або 2654 авторські аркуші (авторський аркуш дорівнює 40 000 друк. знаків). Всі статті написані вченими та фахівцями різних галузей, науковими редакторами. Редакційний процес включав наукові рецензії та рецензування відповідальними членами редакційної колегії¹². Ілюстративний матеріал складає 12% обсягу видання, включаючи фотографії, малюнки, карти тощо. Усього в енциклопедії — 121 804 статті, з них близько 17% супроводжуються ілюстраціями, всього — близько 25 120 ілюстрацій та 656 карт.

Отже, досвід укладання литовських енциклопедій може слугувати цінним джерелом для вивчення історії енциклопедистики та енциклопедичної лабораторії.

---

¹² Apie Visuotinę lietuvių enciklopediją // Visuotinę lietuvių enciklopediją. URL: <https://www.vle.lt/apie-visuotine-lietuviu-enciklopedija/>

1.3. ПЕРСОНАЛІЯ ЯКУБА ГОФФМАНА (1896–1964) НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНО-ДОВІДКОВИХ ВИДАНЬ

Одним з особливо плідних діячів на ниві науки і культури став Якуб Гоффман (1896–1964) — відомий учений, поляк за національністю, вчитель за покликанням; дослідженню Волині присвятив майже два десятки найактивніших років свого життя. «Якщо вже працюєш у цьому краї — мусиш краще його пізнати, а значить — свої знання передати дітям» — такою була думка науковця і педагога.

Енциклопедичні та довідкові видання подають такі кар'єрні позиції біографії Якуба Гоффмана: делегат Археологічного музею Варшави у Волинському воєводстві (1924); голова правління Волинського округу Польської спілки вчителів (1923–1935); посол до Польського Сейму (1935–1938); засновник і головний редактор краєзнавчого видання «Rocznik Wołyński» (1930–1939); співорганізатор Волинського товариства приятелів науки у м. Луцьк (1935); один із редакторів видання «Polski Słownik Biograficzny» (з 1932); упорядник «Бібліографії Волині» (1939); ініціатор створення у м. Рівному музею господарства Волині (1936–1939); місіонер від Польщі в Ірані, Уганді, Кенії, Танганьїці (1944–1950); очільник Польського наукового товариства на еміграції, член Польського історичного товариства у Великій Британії (з 1955).

У міжвоєнний період ХХ ст. з'являється перша енциклопедична довідка про вченого — у виданні «Album Skorowidz Senatu i Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Sejmu Śląskiego. Kadencja 1935–1940»¹³. Окрім біографічних даних Я. Гоффмана, тут зазначено і його нагороди: «...народився 1896 р. у Колодії губ. Станіславівської. 6 серпня 1914 року вступив до 6-го батальйону I Бригади Легіону і пройшов кампанію аж до кризи легіону. Звільнений у запас у 1921 році в чині капітана. Після звільнення з армії присвятив себе педагогічній діяльності. Нині завідує початковою школою у Рівному. Він є головою окружної управи Спілки польських учителів у Рівному та президентом Рівненського осередку Товариства легіонерів, редактором Rocznika Wołyńskiego та віце-президентом Wołyńskiego

---

¹³ Album Skorowidz Senatu i Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Sejmu Śląskiego // Kadencja 1935–1940. Kraków : Drukarnia Ludowa, 1936. P. 124. URL: https://sbc.org.pl/dlibra/publication/3548/edition/3742?format_id=2

Т-ва Przyjaciół Nauk. Двічі нагороджений Хрестом Незалежності та Хрестом Доблесті Polonia Restituta та срібним Хрестом Заслуги.

Відомості про вченого сьогодні можна знайти в «Енциклопедії українознавства» за редакцією Володимира Кубійовича¹⁴, «Літературно-краєзнавчій енциклопедії Рівненщини»¹⁵, «Енциклопедії сучасної України»¹⁶, науковому довіднику «Нариси культури давньої Волині»¹⁷, енциклопедичному виданні «Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку»¹⁸, у польських біографічних словниках¹⁹ (подано інформацію про Я. Гоффмана як «польського історика, етнографа, політичного і культурного діяча, педагога»).

Для більш точного відтворення короткого нарису життя і творчості Якуба Гоффмана наведемо відомості згідно з матеріалами кожного заявленого енциклопедичного чи довідкового видання у хронологічному порядку.

У першому джерелі, «Енциклопедія українознавства» (1993), про вченого прописано: «Гофман (Hoffman) Якуб (* 1896), поль. політ. і культ. діяч на Волині, педагог, ред. 8 тт. «Волинського Річника» („Rocznik Wołyński“, 1929–39), статті з етнографії, історії, археології й музеології Волині»²⁰.

У «Літературно-краєзнавчій енциклопедії Рівненщини» (2005) зазначено, що Я. Гоффман польський краєзнавець: «Закінчив школу і гімназію у м. Ясло Краківського воєводства. Учасник Першої світової війни. З 1921 р.

---

¹⁴ Кубійович В. Гофман Якуб // Енциклопедія Українознавства. Львів : Молоде життя, 1993. Т. 2. С. 420.

¹⁵ Пашук І. Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини. Рівне : Волинські обереги, 2005. С. 46.

¹⁶ Костриця М. Гоффман Якуб // Енциклопедія сучасної України : в 24 т. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 6: Го–Гю. С. 338.

¹⁷ Охріменко Г. Якуб Гофман [1896–1964] // Нариси культури давньої Волині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. С. 19.

¹⁸ Ковальський М. Гоффман Якуб // Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2019. С. 147–148.

¹⁹ Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny : w 4 t. Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2000. Т. 2. Р. 227–228; Śreniowska K. Hoffman Jakub // Słownik historyków polskich. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1994. Р. 185.

²⁰ Кубійович В. Гофман Якуб // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина : в 11 т. / За ред. В. Кубійовича. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. Т. 2. С. 420.

на вчительській роботі: працював у м. Ліда Барановицького повіту Білорусії, а в 1923 р. переїхав до Рівного. Брав активну участь у суспільно-громадському житті. У 1930–1939 рр. видав вісім томів «Рочніка Волинського» — науково-популярне джерело інформації про історію, культуру і природу Волинської землі. З приходом радянської влади у 1939 р. був депортований у Горьковську область, потім заарештований НКВС і ув'язнений. Після амністії був представником Польського посольства в армії генерала В. Андерса. Побував із співвітчизниками в Узбекистані, Ірані, Східній Африці (Кенія, Уганда). З 1950 р. жив і працював у Лондоні»²¹.

До «Енциклопедії сучасної України» (2006) статтю про Якуба Гоффмана підготував Микола Костриця. Автор називає його польським культурно-освітнім діячем, дослідником Волині. Серед первинної інформації, яку подав М. Костриця, є уточнення щодо видання «*Rocznik Wołyński*», у якому Я. Гоффман вмістив низку статей з археології, історії, етнографії, географії Волині. Зауважено, що вчений зібрав значну колекцію волинських писанок і народних вишивок. Обумовлено про його участь у діяльності українського наукового товариства «Коло кременчан» та про авторство книги «*Przewodnik po Wołyniu*» (Warszawa, 1938)²².

У науковому довіднику «Нариси культури давньої Волині» (2006) Григорій Охріменко робить скорочений виклад біографії Якуба Гоффмана за книгою «*Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*» (2000), де вперше вказано, що Я. Гоффман був ініціатором збирання матеріалів до бібліографії Волині. Уся праця мала охоплювати 24 тис. позицій у п'яти томах і з'явиться у 1939 році. Також зазначено про міграційний період, а саме про членство у редакційному комітеті «*Tek Historycznych*». Наявні уточнення щодо поховання вченого на цвинтарі Hampstead (Лондон) і про загибель його сина та дружини під час Другої світової війни²³.

Найширшу характеристику постаті Якуба Гоффмана здійснив Микола Ковальський в енциклопедичному виданні «Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку» (2019), де зазначено: «...поль-

---

²¹ Пашук І. Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини. Рівне : Волинські обереги, 2005. С. 46.

²² Hoffman J. *Przewodnik po Wołyniu*. Warszawa : Związek polskich towarzystw turystycznych. 1938. 67 р.

²³ Охріменко Г. Якуб Гоффман [1896–1964] // Нариси культури давньої Волині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. С. 19.

ський освітній діяч, краєзнавець, організатор досліджень у галузях історії, етнології й історичної бібліографії Великої Волині, терену Волинського воєводства в 1921–1939 рр., що включало сучасні Рівненську і Волинську області (крім північних поліських районів) і північ Тернопільської області (Кременеччину), зокрема місто Острог і Острожчину». Зауважено про суспільноісторичне й інтелектуальне підґрунтя, а також життєві орієнтири Я. Гоффмана, що вплинули на розгортання його діяльності на Волині та становлення як відомого діяча. Серед типової інформації про Я. Гоффмана, висвітленої й у зазначених вище виданнях, виділяється перша згадка про опублікування вченим на сторінках «Рочніка волинського» низки фрагментів «Актив фарного Острозького костела», починаючи з 1622 р., з переліком будинків і мешканців Острога 1622 р.²⁴

За інформацією у «Słowniku historyków polskich» (1994), дізнаємося про період життя вченого в Лондоні, де він брав участь у науковому житті польської еміграції, продовжував досліджувати історію Волині, публікував статті на сторінках таких періодичних видань, як «Teki Historyczne», «Rocznik TPN na Olszyczyźnie», «Niepodległość», співпрацював в інституті Ю. Пілсудського²⁵.

Необхідно зауважити, що Я. Гоффман як співавтор «Polskiego Słownika Biograficznego»²⁶ упорядковував матеріали для цього енциклопедичного видання польської біографістики відповідно до завдань і методичних рекомендацій головної редколегії, підготувавши гасла на 18 тис. прізвищ із Волині, Поділля і Київщини. Діяльність ученого в цьому проєкті заслуговує на окреме висвітлення.

Популяризації постаті польського вченого в Україні сприяло проведення присвяченого Я. Гоффману відкритого засідання фольклорно-етнографічного товариства у рамках РОКМ²⁷, створення на сайті Рівненської

---

²⁴ Ковальський М. Гоффман Якуб // Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2019. С. 147–148.

²⁵ Śreniowska K. Hoffman Jakub // Słownik historyków polskich. Słownik historyków polskich. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1994. P. 185.

²⁶ Wykaz współpracowników // Polski Słownik Biograficzny : w 55 t. Kraków : Polska akademia umiejętności, 1935. T. 1. P. 11.

²⁷ Мушировський В. Видатні громадські та культурні діячі краю в дослідженнях Рівненського краєзнавчого музею // Діячі науки і мистецтва рідного краю у розвитку української національної культури : Збірник матеріалів і тез наукової конференції 29–30 вересня 1998 р. Рівне : Рівненський державний інститут культури, 1998. С. 62–65.

обласної універсальної бібліотеки віртуальної виставки «Якуб Гофман (1896–1964) — дослідник Волинського краю»²⁸. Важливо згадати про іменування вулиці на його честь у мікрорайоні м. Рівного Червоні Гори²⁹.

Існує потреба у продовженні комплексного наукового історико-біографічного дослідження постаті Я. Гоффмана як етнографа, зокрема у встановленні причин його зацікавлення традиційною народною культурою українців, з'ясуванні сфер народознавчих інтересів і внеску в розвиток народознавчої науки в Україні.

Доцільною є необхідність представлення постаті Якуба Гоффмана як етнографа, конкретизації напрямків його діяльності у цій ніші та висвітлення його народознавчого доробку на сторінках енциклопедичних та довідкових видань.

---

²⁸ Гуріна В. Віртуальні виставки РОБ. Якуб Гофман (1896–1964) — дослідник Волинського краю // Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека. 2021. URL: <http://lib.rv.ua/ua/virt/210/>

²⁹ Гришук Л. Вулиці Рівного вам розкажуть: бібліографічний покажчик. Рівне : Рівненська ЦБС, 2008. С. 16.

1.4. СУЧАСНА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА УКРАЇНИ: ДРУКОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Енциклопедичний формат, зокрема, такі його вимоги, як доступність (популярне викладення), лапідарність (чіткість і лаконізм висловлення думок), достовірність (фахова експертиза вжитих первинних та вторинних джерел), позадискусійність (відсутність контраверсій та суперечливих трактувань) відповідає головним засадам і принципам друкознавчих досліджень. Останні спираються на апріорі об'єктивну інформацію від видавців (наклад, обсяг, адреса видавництва і типографії тощо) та бібліографів (бібліографічні описи є результатом колективної роботи, що кількаразово перевіряється) і передбачають отримання позадискусійних наукових результатів у вигляді узагальнюючих (кількісних (відсоткових) чи якісних (за видами, призначенням, поліграфічним виконанням друкованої продукції) порівнянь. Виходячи з цього, маємо підстави стверджувати, що проведені в Книжковій палаті України друкознавчі дослідження можуть бути актуальними і затребуваними для подальших енциклопедичних ретрансляцій.

Проблему вітчизняних друкознавчих досліджень розвивали потужні наукові сили. Засновником українського книгознавства є Лев Биковський (1895–1992), який, попри своє емігрантське життя, стояв біля витоків цієї галузі³⁰. Його ім'я представлено в «Енциклопедії історії України»³¹, «Великій українській енциклопедії», укладеній Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» під керівництвом А. Киридон³² та біобібліографічному словнику НБУ ім. В. І. Вернадського³³. Сучасними вченими у цьому дослідницькому полі особливо активно розробляються питання історії бібліотеко- та книгознавства, зокрема, у працях С. Міщука³⁴,

---

³⁰ Биковський Л. Бібліотековіана Всенародної бібліотеки України // Бібліологічні вісті. 1923. № 3. С. 23–34.

³¹ Білокінь С. І. Биковський Лев Юстинович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 252–253.

³² Панчук Д. М. Биковський, Лев Юстинович // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Биковський, Лев Юстинович>

³³ Биковський Лев(ко) Ю(У)стинович // Історія української бібліографічної справи в іменах (кінець XIX ст. — 1941 р.): матеріали до бібліографічного словника / Авт.-уклад. Л. В. Грабар. Київ : Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 45–48.

³⁴ Мішук С. С. І. Маслов — книгознавець, археограф рукописних книг // Волинські історичні записки. 2009. Т. 3. С. 119–124.

Т. М'яскової³⁵, М. Андрійчука³⁶, Н. Казакової³⁷ та ін. Автором фундаментальної праці з історії Українського інституту книгознавства (1922–1936) є Г. І. Ковальчук³⁸.

Науковці Книжкової палати України регулярно проводять моніторинг вітчизняного медіапростору, здійснюють бібліографічні записи та готують різноманітні бібліографічні описи, складають літописи книг, журнальних та газетних статей, образотворчих друків, нот тощо. Так, у 2023 р. у видавництві «Ліра-К» вийшли друком бібліографічні описи до виставок, організованих в Книжковій палаті України³⁹. Задля опису періодичних та продовжуваних видань в базі даних Книжкової палати України використовується стандарт бібліографічного опису, що є чинним від 01.07.2007⁴⁰. На його підставі до бази вноситься та уточнюється бібліографічна інформація, що надає можливість ідентифікувати видання та проаналізувати його, зокрема: назва, засновник, видавець, місце і рік видання, друкарня, періодичність, формат, серія тощо. Для визначення видової типології періодичних та продовжуваних видань використовуються інші стандартизовані вимоги, що є чинними від 01.07.2016⁴¹.

Упродовж 2023 р. до електронної бази даних поточних надходжень періодичних та продовжуваних видань Державного архіву друку було вне-

---

³⁵ М'яскова Т. Є. Павло Йосипович Ярковський — відомий український книгознавець, бібліотекознавець // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імена І. Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. 2010. Вип. 2. С. 67–73.

³⁶ Андрійчук М. Т. З історії становлення вітчизняної книгознавчої науки (XIX — початок ХХІ ст.) // Технологія і техніка друкарства. 2017. № 1 (55). С. 88–109.

³⁷ Казакова Н. В. «Українське книгознавство» Л. Биковського // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку національних бібліотек: Матеріали міжнародної конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) / Відп. ред. О. М. Василенко. Київ : НБУВ, 2023. С. 470–473.

³⁸ Ковальчук Г. І. Український національний інститут книгознавства (1922–1936). Київ : Академперіодика, 2015. 684 с.

³⁹ Енциклопедії незалежної України. Експонована виставка енциклопедичних видань 1991–2023 рр. з фондів Книжкової палати України, 25 травня 2023 р. Київ : Ліра-К, 2023. 20 с.; Російсько-українська війна в друкованих виданнях України 2014–2023 рр.: буклет тематичної виставки з фондів Книжкової палати України, 26 жовтня 2023 р. Київ : Ліра-К, 2023. 36 с.

⁴⁰ ДСТУ 7.1:2006. Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання. Київ : Держспоживстандарт України, 2007. 47 с.

⁴¹ ДСТУ 3017:2015. Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. 42 с.

сено 1248 назв журналів, загальною кількістю 4307 друкованих одиниць (номерів журналів)⁴². Відповідно до зазначених вимог останні були опрацьовані, а результати проведеної роботи знайшли відображення в десяти стандартних таблицях⁴³. Отримані матеріали були застосовані в проведенні друкознавчого дослідження, орієнтованого на подальше використання в енциклопедичному форматі. Головними методами дослідження стали порівняльний аналіз та узагальнення кількісних та якісних даних. Предметом розгляду стали мовні та видові показники журнальної періодики останнього десятиріччя.

Досліджуючи параметр «мова», до уваги брались чотири широко вживані в сучасній періодиці України мовні показники, а саме: українська, російська, англійська мови та багатомовне видання. Аналізуючи мовний показник в його хронологічному розвитку, було отримано такі дані: станом на кінець 2013 р. в Україні було видано 2759 назв журналів, з яких україномісними (суто україномовними та багатомовними з переважаючим україномовним контентом) були 2223 одиниці, російськомовними — 511 одиниць, англomовними — 25 одиниць⁴⁴. Інакше кажучи, 80,6% періодичних та подовжуваних видань України, що надійшли на зберігання в 2013 р., були видані українською мовою, російськомовні журнали становили 18,5% від загалу, а англomовні коливалися у межах статистичної похибки — 0,9%.

Станом на кінець 2018 р. було видано 2045 назв журналів, з яких україномісними було 1744 видання, російськомовними — 239 видань, англomовними — 61⁴⁵. У відсотках це, відповідно, складало 85,1% — україномовні журнали, 11,7% — російськомовні, 3% — англomовні.

Станом на кінець 2023 р. було видано 1248 назв журналів, частка україномісних (україно- та багатомовних з переважаючим україномовним контентом) в них становила 1142 одиниці, російськомовних — 13 одиниць, англomовних — 93 одиниці⁴⁶, що у відсотках складає 91,5 україномовних видань, 1% — російськомовних, 7,5% — англomовних. Порівнюючи

---

⁴² Звіт Державного архіву друку за 2023 р. Київ : Книжкова палата України, 2023. С. 32.

⁴³ Там само. С. 32–36.

⁴⁴ Державний архів друку Книжкової палати України. Інвентарна книга журналів за 2013 р. Київ : Книжкова палата України, 2013. 240 с.

⁴⁵ Звіт Державного друку України за 2018 р. Київ : Книжкова палата України, 2018. С. 31.

⁴⁶ Звіт Державного архіву друку за 2023 р. Київ : Книжкова палата України, 2023. С. 32.

дані 2013 р. і 2023 р., можна говорити про те, що на початок досліджуваного періоду російськомовна журнальна періодика перевищувала англomовну у 18 разів, а на кінець досліджуваного періоду англomовна продукція перевищила російськомовну у 7,5 разів! Зазначений процес був найдинамічнішим впродовж 2022–2023 рр.: станом на кінець 2021 р. російськомовні журнали все ще становили 7,9% від загалу річного надходження, а англomовні — лише 4,1%. Через розпочату РФ військову агресію проти України кількість російськомовної періодики на наших теренах усього за два роки скоротилася майже у 8 разів. Хоча не слід ігнорувати й того факту, що впродовж 2013–2021 рр. спостерігалось поступове скорочення вживання російської мови в журнальній періодиці України — від 18,5% в 2013 р. до 7,9% в 2021 р. Це пояснювалося посиленням національно орієнтованої гуманітарної політики після Революції гідності та різким загостренням україно-російських стосунків через анексію Криму та підтримку сепаратизму на Донбасі.

Зіставляючи отримані результати, окреслюються тенденції розвитку вітчизняної журнальної періодики останнього десятиліття за мовним параметром, зокрема:

- 1) домінуюче становище української мови та зростаючі показники її застосування більш, ніж на 1% щорічно;
- 2) вражаюче (у 7 разів) збільшення англomовного контенту;
- 3) різке (у 18 разів) падіння російськомовної періодики, що найдинамічніше відбувалося впродовж 2022–2023 рр.

Окрім війни, суттєвим чинником останнього десятиліття, який відчутно вплинув на розвиток вітчизняної журнальної періодики, стала ковідна пандемія. Остання особливо позначилася на видових показниках галузі. Так, якщо напередодні цієї всесвітньої трагедії (2018–2019 рр.) відсоток популярних видань у новостворених журнальних виданнях не досягав 7% (з 29-ти заснованих в 2019 р. журналів, популярними були лише 2 видання⁴⁷), то в 2020 р. він перевищив позначку 55% (з 34-х новостворених у 2020 р. журналів 19 були популярними⁴⁸). У 2020 р. виникли такі періодичні видання: «Кухонька», «Швидкі рецепти на щодень», «Дорожній сканворд», «Тещин компот», «Толстяк. Филворд», «Диван кросвордів»,

---

⁴⁷ Звіт Державного архіву друку за 2019 р. Київ : Книжкова палата України, 2019. С. 35.

⁴⁸ Звіт Державного архіву друку за 2020 р. Київ : Книжкова палата України, 2020. С. 27.

«Диван ключвордів», «Диван філвордов», «Кросворд. Розвага», «Українські кросворди», «Супергігант», «Тетя Клава», «КумКо. Кросворди», «Крупная клетка. Ключворды», «Нова розвага», «Веселі мудроворди», «Великий кросворд», «Дарья. Судоку. Мини», «Большие цифры». Таке різке (майже у 8 разів) зростання кількості популярних видань дозвілевого та кулінарного спрямувань пояснювалося саме пандемією COVID-19, яка потребувала соціальної ізоляції, а значить, і принципово нових підходів до організації вільного часу громадян.

Подібна тенденція збереглася і в наступних 2021–2022 рр., більш того, в 2021 р. відсоток розважальної періодики у загалі нових журналів досягнув рекордної позначки 73% (з 15-ти заснованих 11 були популярними⁴⁹). Зокрема, в 2021 р. почали видаватися такі журнали: «Кактус. Кросворди з голочки», «Ключворди українською», «Філворди українською», «Бегемот», «Веселий дачник», «Кот сканворд», «Жирные кроссворды», «Толстый рыжий кот», «Крос-питання», «Я люблю філворди», «Я люблю ключворди». Показник 2022 р. був дещо скромнішим (47% від загалу), але все ще дуже високим — з 19-ти нових видань 9 популярних: «Жирні кросворди», «Смарагдові кросворди. Зручний формат», «Смарагдові кросворди. Суперзбірник», «Сузір'я розваг», «Сонцесад», «Товстий рудий кіт», «Чарівний світ кросвордів», «Українські кросворди», «Улюблені страви»⁵⁰. Показник 2023 р. знов зріс до 56% (з 37-ми нових журналів 21 журнал був популярним⁵¹).

З 2022 р. в журнальній періодиці України спостерігалися й інші негативні тенденції, а саме: значне скорочення обсягів надходжень та звуження географічного ареалу їх друку. Отримана з місць інформація свідчить про те, що деякі видавництва, взагалі, почали обмежуватися форматом електронних видань. Якщо у роки боротьби з сепаратизмом (2014–2021 рр.) зменшення обсягів надходжень не перевищувало 35% (на кінець 2015 р. надійшло 11 111 одиниць журнальної продукції⁵², на кінець 2020 р. — 7236 одиниць⁵³), то з початком війни показник падіння став катастрофічним — 73% (в порівнянні з вищезазначеним показником надходжень

---

⁴⁹ Звіт Державного архіву друку за 2021 р. Київ : Книжкова палата України, 2021. С. 33.

⁵⁰ Звіт Державного архіву друку за 2022 р. Київ : Книжкова палата України, 2022. С. 39.

⁵¹ Звіт Державного архіву друку за 2023 р. Київ : Книжкова палата України, 2023. С. 35.

⁵² Звіт Державного архіву друку за 2015 р. Київ : Книжкова палата України, 2015. С. 43.

⁵³ Звіт Державного архіву друку за 2020 р. Київ : Книжкова палата України, 2020. С. 27.

2015 р. (11 111 одиниць), на кінець 2022 р. надійшло лише 3036 одиниць⁵⁴). Отже, у кількісному вимірі, було втрачено майже три чверті надходжень. Що ж до якісного показника, то припинилися надходження не тільки з окупованих територій, але й зі звільнених територій. Так, Херсонський державний університет, що був серед лідерів у видавництві наукової періодики, на сьогоднішній день відновити свої позиції поки що не зміг.

Загалом, тема друкознавчих досліджень у якості сюжету/аргументу енциклопедичних текстів безпосередньо чи опосередковано фігурує в усіх виданнях зазначеного типу: по-перше, укладачі словників, довідників, малих і великих енциклопедій позначають у гаслах вихідні дані використаних книжок (як правило, місце та рік видання); по-друге, висновки друкознавців стосовно тенденцій розвитку галузі, кількісних та якісних показників контентного накопичення присутні у текстах з різноманітної (не лише культурно-видавничої) сфери. Окрім бібліотеко- та книгознавства, найвживанішими, ясна річ, останні є в історичних та літературознавчих працях.

Аналіз періодичних та продовжуваних видань (журналів), що надійшли на зберігання до Державного архіву друку в 2013–2023 рр., віддзеркалює тенденції розвитку новітньої української періодики, а саме:

- 1) домінуючий україномовний контент;
- 2) поступове (2013–2021 рр.) та різке (від 2022 р. дотепер) скорочення російськомовного контенту;
- 3) поступове (2013–2021 рр.) та різке (від 2022 р. дотепер) зростання англomовного контенту;
- 4) суттєве збільшення популярної періодики в період ковідної пандемії (2020–2021 рр.) та інерційне збереження цього зростання дотепер;
- 5) скорочення обсягів журнального видавництва та звуження його географічного ареалу.

---

⁵⁴ Звіт Державного архіву друку за 2022 р. Київ : Книжкова палата України, 2022. С. 35.

1.5. УНІВЕРСАЛЬНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЯК АТРИБУТИВНИЙ СКЛАДНИК ІДЕНТИЧНОСТІ НАЦІЇ

Енциклопедичні студії посідають особливе місце в європейській та світовій науці, оскільки не лише узагальнюють і систематизують наші уявлення про знання, а й представляють їх суспільству. У широкому розумінні йдеться про своєрідну репрезентацію знання в енциклопедичному форматі на полі культури⁵⁵. При цьому варто враховувати, що кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної конкретно-історичної спільноти⁵⁶. Міжпохальні злами (злами при зміні епох), будь-які кризові періоди та пов'язані з ними реформування чинної картини світу й ціннісних ієрархій зазвичай супроводжуються насиченням новими змістами «сміслової матриці культури». Культура пов'язана зі всіма категоріями буття, сублімує соціальний досвід та пошук життєвих засадничих сенсів. Це означає, що при переході від однієї культури до іншої з необхідністю змінюються смисли подій, фактів, навіть слів⁵⁷.

Популярність проблематики ідентичності у різних галузях гуманітарного знання кінця ХХ ст. закономірно актуалізувала проблему осмислення феномену ідентичності в контексті енциклопедійного дискурсу, зокрема з огляду на атрибутивний зв'язок між національною універсальною енциклопедією та національною і культурною ідентичністю. Спробуємо розглянути універсальні енциклопедії через концептуальну оптику ідентичності, оскільки центральним елементом будь-якої культури виступає ідентичність, а ідентичність має соціально-культурне підґрунтя. Маємо своєрідне узалежнення: культура наповнює змістом ідентичність, а ідентичність, як універсальна форма самоусвідомлення людини, набуває своєї змістовності в просторі культурної спадковості,

---

⁵⁵ Смолій В. А., Боряк Г. В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 4.

⁵⁶ Козловець М. Ідентичність: поняття, структура і типи // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. 2011. Вип. 57. С. 7.

⁵⁷ Зубавіна І. Сучасний екранний наратив. Оновлення смислів // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць з мистецтвознав., архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України ; редкол. : В. Д. Сидоренко (голова), А. О. Пучков (заст. голови, відп. ред.), Л. А. Дрофань (учен. секретар) та ін. Київ : Фенікс, 2015. Вип. 11. С. 79.

культурного творення та співіснування людських спільнот (Е. Гуссерль).

Поняття ідентичність — трансдискурсивне. У найширшому значенні ідентичність — це один з головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності, фундамент системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору⁵⁸. Поняттям «ідентичність» передається здатність особи чи групи усвідомлено й адекватно визначати своє місце в соціумі і коло тих опорних цінностей, які диктують стиль їхньої поведінки. Ідентичність окреслює символічне поле, яке засвідчує включеність індивіда у соціум, створює системи соціально значущої орієнтації. Як зауважив у роботі «Джерела себе» Ч. Тейлор: «...Істотнішим для ідентичності є те, що вона виконує функцію орієнтації — тобто відіграє роль рамки, в межах якої речі мають для нас смисл — тільки завдяки якісним розрізненням, які вона містить. Більше того, важко уявити собі, щоб можна було виконати цю функцію без звернення до таких розрізень. Наша ідентичність — це те, що дозволяє нам визначати, що є для нас важливим, а що — ні... Наші ідентичності визначають простір якісних розрізень, в якому ми живемо та здійснюємо вибір»⁵⁹. Ідентичність є складним соціокультурним феноменом, в якому вирізняються особистісні, соціальні та культурні аспекти. Вона формується у певному соціокультурному середовищі, органічно пов'язана з відповідною культурою, цінності та взірці якої інтерналізуються у процесі соціалізації і культурації⁶⁰.

Серед українських науковців найпоширеніше визначення ідентичності пов'язане з її розумінням як сукупності рис та ознак, на підставі яких людина чи група співвідносять або ототожнюють себе із певною соціальною групою, спільнотою. Водночас, ідентичність як сукупність рис та ознак є підставою для вирізнення людини, групи з-поміж інших, відповідно, людей, груп (спільнот). «Ідентифікація» є процесом такого ототожнення. Отже, співвідношення між поняттями «ідентичність» та «ідентифікація» є таким: ідентичність у різноманітних її виявах і формах

---

⁵⁸ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 13–14.

⁵⁹ Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Пер. з англ. А. Васильченко та ін. Київ : Дух і Літера, 2005. С. 48.

⁶⁰ Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.

є результатом процесу ідентифікації. Процес ідентифікації може бути усвідомленим або неусвідомленим. Крім того, комплексний процес ідентифікації може бути зокрема «інтуїтивним; короткочасним або тривалим; відкритим або прихованим; однозначним або суперечливим». Ідентичність виявляється як на особистісному, так і на груповому рівнях і є наслідком приналежності до певної групи чи спільноти та зв'язків із нею⁶¹. Вітчизняний науковець І. Кресіна визначає ідентичність як «приналежність (і об'єктивну, і суб'єктивну) людини чи групи людей до певного типу спільноти чи спільноти, ототожнення себе з її нормативними і функціональними характеристиками, і, здебільшого, готовність стати репрезентантом останньої»⁶².

Проблема ідентитету й ідентифікації — це «проблема того, як мислить, відчуває й діє людина в усіх формах своєї втіленої єдності зі своєю історією, культурою, духовністю, з позицій будь-якої форми свого соціально, економічно, політично стратифікованого буття»⁶³.

Ідентитет — сукупність рис, властивостей тощо, які забезпечують певну ідентичність. Це значима ознака, маркер ідентичності, на основі якої відбувається процес ідентифікації (наприклад, спільність мови, спільність території проживання, приналежність до певного соціального класу чи прошарку, спільність роду занять тощо). Ідентифікація є одним із головних механізмів освоєння соціальної реальності, фундаментом системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору.

Ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати насамперед як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості, а не як ззовні сконструйований образ «національного характеру».

Національна ідентичність є соціокультурною характеристикою нації, цивілізаційним брендом країни, її соціокультурною нішею, визна-

---

⁶¹ Вонсович С. Г. Поняття національної ідентичності: український дискурс // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.: 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2020. Вип. 29. С. 75.

⁶² Кресіна, І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). Київ : Вища школа, 1998. С. 89.

⁶³ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 25.

чальною засадою зовнішньої та внутрішньої політики держави⁶⁴. Як зауважив З. Бауман: «...Підвищення інтересу до обговорення ідентичності можуть сказати значно більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення»⁶⁵.

Поняття «національної ідентичності» передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого обумовлюється об'єктивними передумовами, практиками функціонування цієї спільноти, зовнішніми впливами тощо. Національна ідентичність є багатовимірним, комплексним феноменом, у якому поєднуються політичні та соціокультурні чинники. Національна ідентичність фундаментує та структурує національну культуру. Роль фундатора основоположних свідомісних орієнтирів відводиться соціокультурній ідентичності. Як найбільш наближені до інтересів і потреб людини, соціокультурні ідентичності здатні виконувати не лише пізнавальні, але й інтегративну, мобілізаційну та безліч інших функцій. На пізнавальному рівні це формування уявлень про навколишній світ і характер міжкультурних комунікацій, почуттів єдиного громадянства, патріотизму, розуміння національних інтересів. На цьому рівні соціокультурна ідентичність набуває форми активних соціальних установок-ідентитетів, які визначають коло прав і обов'язків особи чи групи, формують громадянську позицію й прихильність до певних символів і кодів⁶⁶. Культурні зв'язки у всьому різноманітті є «передумовою цього процесу конструювання такої ідентичності, часто виступають його маркерами, символічними ознаками», але водночас «національна ідентичність є політичним, а не культурним феноменом»⁶⁷.

---

⁶⁴ Токапрева Н. М. Предиктори розвитку національної ідентичності юнацтва в умовах війни // Розвиток національної свідомості та національної ідентичності особистості у воєнний та повоєнний періоди : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 листопада 2023 р., м. Рівне). Упоряд. Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. Рівне, 2023. С. 5.

⁶⁵ Цит. за: Степико М. Т. Сучасні виклики українській національній Ідентичності // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2020. Вип. 3–4. С. 254.

⁶⁶ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 25.

⁶⁷ Рубан Ю. Сучасна демократія і національна ідентичність: нерозривність конструювання // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 96 (Ч. І). 2011. С. 140—142

Серед базових ідентитетів національної ідентичності Д. Міллер визначив такі⁶⁸.

По-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників, визнають, що їхні спільні характеристики схожі, й спільно прагнуть продовжувати спільне співіснування.

По-друге, спільне історичне минуле (причому не лише переможні моменти, а й спільні поразки), спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє.

По-третє, спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дійова ідентичність.

По-четверте, постійне проживання в одній країні, батьківщина, держава. Це той територіальний елемент, який скріплює зв'язок між нацією і державою як політичним інститутом, що здійснює законну владу в межах певного простору.

По-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру» і які Міллер називає загальнонародною культурою. Носії такої культури належать до різних етнічних і расових груп. Спільна культура може бути визначена як уявлення про те, як група людей повинна співіснувати. Ці уявлення включають політичні принципи, такі, як демократія чи верховенство закону, і не лише їх.

З перелічених ідентитетів нації увиразнюється національна свідомість, яка є не лише чинником чи ознакою, а конституїтивною основою нації як суб'єктивної, політичної спільноти. За змістом національна ідентичність — сфера ідей, цінностей і смислів культури, сприйнятих й артикульованих більшістю. У національній свідомості як цілісній системі духовних феноменів компонент ідентичності є одним з основних, бо виявляється фокусом, в якому сходяться всі інші проєкції та лінії розвитку⁶⁹. Національна ідентичність як соціальний конструкт актуалізується також і в енциклопедійному дискурсі.

---

⁶⁸ Miller D. On nationality. Oxford: Clarendon Press, 1995. P. 21, 45. Miller D. Citizenship and National Identity. Cambridge : Polity Press, 2000. 221 p.

⁶⁹ Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу: Наукова записка / Кресіна І. О. (керівник авт. кол.), Шемшученко Ю. С., Горбатенко В. П., Лойко Л. І., Кресін О. В., Стойко О. М. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. С. 23.

Універсальні енциклопедії національної значущості (які належать до пріоритетних серед інших суспільно значущих видань) можемо розглядати як інтелектуальну модель одного з ідентитетів нації. Адже енциклопедія — це:

- важливий засіб узагальнення, примноження та увиразнення культурних надбань нації,
- розгалужений комплекс різноманітної соціальної та наукової інформації,
- синтез здобутків культурно-історичного розвитку нації;
- транслятор світоглядних та аксіологічних домінант суспільства;
- втілення досягнень цивілізаційного розвитку будь-якої країни тощо.

Національні енциклопедії універсального характеру є зіпками своєї доби, віддзеркалюють інтелектуальний потенціал суспільства, оприявнюють синтез здобутків культурно-історичного розвитку нації, репрезентують розгалужений комплекс різноманітної соціальної та наукової інформації, виконують місію збереження духовної спадщини, а відтак є важливим засобом узагальнення і примноження культурних надбань країни, формування культурно-національного світогляду, і мають бути справою загальнодержавного значення.

Наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, мірилом розвиненості відповідного суспільства та його культури, цивілізаційного рівня нації. Як слушно зауважив М. Бажан: «Енциклопедія — це не лише довідкове видання. Це — конденсоване відбиття історії культури того чи іншого народу, його портрет, змальований найголовнішими рисами, його узагальнений упорядкований підсумок».

Ці видання виконують важливі інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи іншій країні; подають цілісне уявлення про світ. Найважливіше завдання будь-якого енциклопедичного видання — адекватно представити сучасну наукову картину світу в усій її повноті й різноманітності, надати читачеві універсальну, повну, достовірну інформацію, викладену систематизовано й доступно для розуміння⁷⁰.

---

⁷⁰ Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань: посібник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. Київ, 2015. С. 3.

Загальноновизнано, що саме національна енциклопедія є свідченням духовної зрілості нації. Акумулюючи відомості з різних галузей знань і практичної діяльності, систематизуючи й узагальнюючи здобутки світової та національної культури, такі праці віддзеркалюють інтелектуальний потенціал суспільства, виконують високу місію збереження духовної спадщини, а отже, є справою загальнодержавної ваги⁷¹.

Перша за доби незалежності універсальна за характером інформації «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) має стати виявом духовної зрілості нації, своєрідним підсумком її цивілізаційного розвитку впродовж століть, одним із провідних ретрансляторів національної ідеї та національної культури. ВУЕ подає найважливіші довідкові матеріали практично з усіх галузей знань та виробничої діяльності. В енциклопедії відображено як класично усталену термінологію (одним із принципів енциклопедистики є оприявлення усталених і перевірених позицій), так і поняття й терміни, що характеризують сучасні тенденції розвитку (фіксація новітніх знань з огляду на перспективу).

Концептуально «Велика українська енциклопедія» передбачає створення не лише сучасного компендіуму людських знань на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні, але й систематизацію та репрезентацію в доступному вигляді (друкованій та електронній версіях) напрацювань попередніх поколінь. Основою підготовки проєкту є україноцентричність: за усталеною для універсальних енциклопедій традицією, частка власне національного матеріалу в ВУЕ становитиме не менше третини обсягу видання.

Концепція «Великої української енциклопедії» зорієнтована на сучасне наукове осмислення та об'єктивну наукову інтерпретацію картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. Змістово у ній представлені найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури, мистецтв, інших сфер людської діяльності; інтерпретовані найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Також знайшли відображення докорінні

---

⁷¹ Черниш Н. І. Нариси з історії світової енциклопедичної справи: Навч. посібн. Київ : Наша культура і наука, 2009. С. 9. Черниш Н. Редагування енциклопедичних видань: теорія і практика. Львів : Світ, 2015. С. 7.

зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики тощо. Україна виступає не лише як органічна складова частина цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, але й як суб'єкт інтерпретації — в тому значенні, що цю енциклопедію творили українські вчені, даючи самостійний інтелектуальний продукт на підставі освоєння досягнень світової науки і методологій і таким чином репрезентуючи здатність українства запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства.

Універсальної енциклопедії генералізують інформаційний матеріал, добираючи найсуттєвіший і показовий. До універсальних енциклопедій як до авторитетного джерела за довідкою звертаються найширші кола читачів з різним рівнем підготовки. У цій ситуації важливого значення набуває проблема доступності інформації. Для сучасного світового суспільного розвитку характерними є істотне трансформування сучасної соціокультурної реальності, де головним об'єктом управління стають не матеріальні об'єкти, а символи, ідеї, образи, інтелект, знання. В умовах розвитку новітніх інформаційних технологій третього тисячоліття сформувалася нова генерація людей цифрової ери, переважна більшість з яких — молодь та діти, так зване «екранне покоління», котре вже не уявляє свого життя без технічних засобів та глобальної мережі і яке, обираючи між друкованою та електронною книгою, надає перевагу останній⁷². Розвиток новітніх технологій, широке впровадження у видавничу справу здобутків інформатики, можливостей, які дає інтернет, сучасні електронні бази даних, нові пошуківі системи тощо — спонукають до вироблення особливих підходів до формування енциклопедій.

І регіональні, і національні енциклопедії мають вагоме значення в суспільстві й державі, зокрема для: інтелектуального розвитку суспільства, піднесення престижу інтелекту, знань, освіченості; культурно-духовної еволюції народу; формування й утвердження національної свідомості, відтворення історичної пам'яті українського народу, створення й захисту національного інформаційного простору держави; інтеграції українського народу в єдину політичну націю, що нині найбільш акту-

---

⁷² Коржик Н.А. Інтерактивна книга як сучасний видавничий продукт // Вісник ХДАК. 2018. Вип. 53. С. 50.

ально з огляду на боротьбу українців за територіальну цілісність держави»⁷³.

Кожна епоха висуває свою парадигму, що дозволяє спільноті створити власну модель культурної ідентичності у певному історичному зрізі. Кожна історична доба — певна світоглядна система цінностей. Відтак кожна культура утворює іманентні соціокультурні цінності, що виступають маркерами розвитку того чи іншого суспільства й визначають константи у людській поведінці. Культура, яка пов'язана зі всіма категоріями буття, суспільного досвіду та пошук життєвих засадничих сенсів. При цьому ніяка парадигма не може існувати вічно. Відтак культурний код також є динамічною системою, що змінює свій стан у часі — дискретно або безперервно⁷⁴.

Сутнісно *культурний код* — це закодована у знаково-символічній формі інформація про культуру конкретної спільноти у певний історичний період. Відповідно до семіотичної концепції Ю. Лотмана, код здатний «зберегти у згорнутому вигляді виключно великі й значні тексти»⁷⁵. Він репрезентує стійку сукупність кодових одиниць та зв'язків між ними, що забезпечує цілісність та стабільність його основних властивостей при зовнішніх та внутрішніх змінах. Код обумовлений історико-культурними, соціально-історичними, етнопсихологічними та геополітичними процесами, що відбуваються в тому чи іншому суспільстві. Він рефлексує цілий спектр системних характеристик культури (менталітет, світобачення, ціннісні установки, універсальні уявлення про світ), властивих спільноті та напрямку її еволюції. Це складний конструкт, у якому інваріантний комплекс культурних елементів переплітається з варіативними складниками. Інваріантний компонент центрується навколо ключових культурних парадигм, котрі відбивають найдавніші архетипові уявлення людини; варіативний — детермінований культурною парадигмою, яка домінує в соціокультурному полі у конкретний історичний період. Отже, код формується у межах

---

⁷³ Железняк М., Іщенко О. Українські регіональні енциклопедії: значення, функції, проблеми // Українська енциклопедистика. Матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / За ред. М.Г. Железняка, Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. С. 45.

⁷⁴ Герчанівська П. Е. Культурна ідентичність як ресурс суспільного розвитку // Культура і сучасність : альманах. 2021. № 2. С. 3.

⁷⁵ Лотман Ю. Внутрішній світ мислячих мирів. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской культуры, 1996. С. 148.

певної культури й історично зумовленого типу мислення людей. Як зазначає культуролог П. Герчанівська, важливу роль у цьому процесі грає рівень стійкості культурних кодів. Стійкі культурні коди здатні повертатися до вихідного стану після припинення впливу, що вивів їх із рівноважного стану. Щодо нестійких кодів, то навіть незначна зміна параметрів структури або характеру зв'язків між її елементами призводить до нерівноважного стану системи у цілому⁷⁶. Культурні коди є своєрідними шляхами трансляції відповідної інформації, умовами сприйняття та інтерпретації культурного трансфера.

Енциклопедії універсального характеру сконцентровано репрезентують інформацію про історію і сьогодення України, закарбовують культурну епоху не лише за маркерами ідеологічними чи суспільно-політичними, що впливають на концепцію видання, теоретико-методолігчні підходи, добір персоналій та відповідні характеристики, але й засобами лексичних одиниць, візуалізацією ілюстративного матеріалу, увиразненням ціннісної шкали тощо. Зауважимо: за твердженням американського культуролога Пітіріма Сорокіна, будь-яке суспільство можна описати й зрозуміти лише крізь призму притаманної для нього системи «значень, норм, цінностей», всього того, що становить сутність його ціннісно-культурної шкали.

Енциклопедії універсального характеру є символічними репрезентантами доби. Вагомим чинником упізнаваності доби є зміст і характер енциклопедичного контенту, а також мовленнєвий складник (за висловом політичного філософа Р. Гойса: «Використання поняття у мові — це соціальний факт, вплетений в історичну дійсність»). Навіть інтерпретація найзагальніших категорій має особливості в часово-просторовому зрізі соціально-культурної дійсності.

Так, енциклопедична справа за часів СРСР ґрунтувалась на ідеологічно витриманих і жорстко визначених принципах: енциклопедії розглядалися як потужний засіб поширення й укорінення ідеологічних засад державної політики й скеровувалася партійно-державним керівництвом. Матеріал, який традиційно виносився на сторінки енциклопедій, у радянський час вважався більш стратегічним в інформаційному плані порівняно з контентом засобів масової інформації. Висвітлення досягнень науки і техніки як основної тематики фундаментальних енци-

---

⁷⁶ Герчанівська П. Е. Культурна ідентичність як ресурс суспільного розвитку // Культура і сучасність : альманах. 2021. № 2. С. 3–9. С. 4.

клопедичних видань у СРСР крізь призму ідеологічної пропаганди справляло на суспільство відчутніший впливовий ефект, ніж ідеологічно заангажовані відомості, що висвітлювали в ЗМІ. Відтак, рівень розвитку методології ідеологічного забезпечення текстових матеріалів енциклопедичних видань не поступався фаховій методології з енциклопедистики⁷⁷.

Забезпечувати впровадження політико-ідеологічного складника в літературу (зокрема — енциклопедичні видання) було покладено на Головне управління видавництва і поліграфічної промисловості (в різні роки називалося по-різному: Головвидав, Головополіграфвидав, Держкомвидав), що стало структурною частиною Міністерства культури УРСР. У сфері безпосередньо енциклопедичної справи було створено Головну редакцію Української радянської енциклопедії (при Академії наук УРСР, згодом при Держкомвидаві УРСР), що спочатку займалася питаннями створення «Української радянської енциклопедії» (УРЕ), а згодом і багатьма іншими енциклопедично-довідковими виданнями. Роль радянських видавництв зводилася до редакційного обслуговування підготовки ідеологічно вивірених книжок, які потім друкувалися, проходили цензуру, а далі через державні книготорговельні установи розповсюджувалися великими накладками по всій території України чи СРСР. Проблеми реалізації книжкової продукції держава брала повністю на себе, забезпечуючи те, щоб важлива для неї інформація була прочитана й засвоєна якомога більшою кількістю людей.

Справжні змагання в українській енциклопедистичі розгорнулися після Другої світової війни — як на теренах еміграції й діаспори, так і на обширах УРСР. Певна річ, вони відображали не тільки давно назрілі потреби з кодифікації, репрезентації знання, а й тодішні обставини та передумови, в яких провадилися наукові чи культурні практики, себто біполярний поділ світу й ідеологічні настанови доби «холодної війни». Саме це виплекало відому метафоричну формулу — дві українських енциклопедії, котра відображала змагання «паралельних» енциклопедичних проєктів універсального формату: «Енциклопедії українознавства» та «Української радянської енциклопедії»⁷⁸.

---

⁷⁷ Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 19.

⁷⁸ Смолий В. А., Боряк Г. В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 4.

Найвідомішою та найпопулярнішою українською енциклопедією в радянські часи була «Українська радянська енциклопедія» (у 17 томах, 1959–1965 рр.; друге видання — у 12 томах, 1974–1985 рр.). Це було масштабне академічне видання про українців, наукові, мистецькі, суспільні сфери України та колишнього СРСР. Зміст чи не всіх українознавчих гасел цієї енциклопедії узгоджувався з положеннями «Передмови», зокрема про те, що «Українська радянська енциклопедія» має показати братерську єдність українського народу з великим російським і всіма іншими народами Радянської Вітчизни, і що вона спрямована проти «насамперед українського буржуазного націоналізму» (останнє поширюється і на постаті XVII–XVIII ст., наприклад, на І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу, П. Орлика). Змістовий складник наповнення контенту формувався відповідно до констатованого в «Передмові» до першого тому УРЕ положення: «Статті УРЕ розкривають об'єктивну закономірність зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в поступальному русі радянського суспільства»⁷⁹.

Прикметною рисою стала публікація «Української радянської енциклопедії» (а саме її другого видання) у двох мовних варіантах — українському й російському. Тобто саме по собі видання вже було інструментом зросійщення книжкових видань в Україні. Відтоді з'явилася політтехнологія двомовності, яка полягала в нав'язуванні російської мови паралельно з українською, намагаючись у такий спосіб поступово викоринити останню зі сфери вітчизняного книговидавання. Звісно, найкращим ідеологічним інструментом були ті видання, які безпосередньо пов'язані з тематикою ідеологічних переконань і нав'язувань. Ідеться передусім про сферу історії України, концепція якої зазнала суттєвих змін внаслідок її радянізації — замовчування невігідних владі подій, фактів або їх перекручування чи інше трактування, дегероїзацію історичних персоналій, фальсифікацію, вигадкування того, чого не було насправді, тощо⁸⁰. Універсальна енциклопедія (УРЕ) кодифікувала відповідну добу.

Зауважимо, що в радянський час з'явилася також чотири томна «Радянська енциклопедія історії України» (РЕІУ, 1969–1972) — перше енци-

---

⁷⁹ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / Голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977. Т. 1. С. 5.

⁸⁰ Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 20.

клопедичне видання про історію України, яке мало особливе значення з позиції ідеологічної впливовості. Методологічною основою «Радянської енциклопедії історії України» були: теорія марксизму-ленінізму, рішення з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, документи міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій. В енциклопедії історію України висвітлено крізь призму питань марксистсько-ленінської теорії та основоположних праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, зокрема праць про Україну. Історію Русі в статтях подано як спільну колиску російського, українського і білоруського народів. Боротьбу українського народу проти феодално-кріпосницького гноблення, проти султанської Туреччини, шляхетської Польщі та інших іноземних загарбників зображено як поштовх до возз'єднання України з Росією. Найбільший обсяг матеріалу енциклопедії присвячено історичним подіям періоду СРСР та подіям, які передували його створенню чи були підґрунтям для цього. Ця енциклопедія, демонструючи певний поступ як історичної науки, так і енциклопедознавчої, в своїй основі була політично заангажованою, що зумовлювалось догмами й стереотипами, насаджуваними в радянську добу. Під прикриттям науки енциклопедичний матеріал було використано на догоду державі (відповідно до її інформаційної політики). Енциклопедичні видання за радянської доби виконували передовсім функцію ідеологічну, що спрямовувалась зокрема і на викорінення національної ідентичності українства. Культивування українського радянського патріотизму, що конструювався на міфах про «Велику Вітчизняну війну», «дружбу народів», на відданості комуністичній партії та «великому російському народу», малоросійських сентиментах, стало новою формулою імперської лояльності для українців. Вагома роль у цих процесах відводилась енциклопедіям⁸¹.

У межах цього наративу можемо констатувати, що відповідний енциклопедичний контент демонструє своєрідний «ідентифікаційний каркас» відповідного суспільства, змістовно-сутнісні характеристики та культурні коди доби, означаючи домінанти і водночас артикулюючи свідомісно-ціннісні пріоритети, прокреслюючи «розриви» й лакуни, увиразнюючи кореляцію між ідеолого-політичними орієнтирами та репрезентацією кон-

---

⁸¹ Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 21–22.

тенту. Характеристика постатей в енциклопедіях, сформованих у різних історично-обумовлених контекстах, на відповідному ґрунті теоретичних і методологічних традицій суголосна характеру енциклопедичних видань, змісти статей модифіковані суголосно епосі й місцям виходу енциклопедії.

Суголосні з твердженням М. Козловця: кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної конкретно-історичної спільноти. Суспільство як соціально стійкий колектив людей, які визнають спільні цілі та інтереси, нерозривно пов'язане з культурою. Адже культура — це комплекс історично усталених форм їхнього соціального буття, спосіб реалізації цілей та інтересів, основні технологічні та соціальні параметри яких визначені складною системою «соціальних конвенцій», досягнутих цим суспільством протягом багатьох поколінь інтегрованого співіснування⁸².

Вважаємо за необхідне підкреслити: енциклопедійна культура є органічним сегментом загальної соціальної культури. Кожна культурно-історична реальність передбачає створення певних оцінних суджень. Кожна епоха (та відповідна їй естетична домінанта) приносила своєрідне розуміння цінності. Соціальний клімат епохи породжує відповідний спосіб змістотворення культури, онтологічну парадоксальність мовної реальності, формування і наповнення енциклопедичного контенту. Динаміка трансформації культурних традицій та зміни у парадигмальних настановах соціального буття корелює з перетвореннями ціннісносмісловної матриці, що увиразнюється у відповідному новому баченні світобудови та закономірно інспірує нове образне вираження універсалій культури через опосередкування символів, знаків, образів тощо. Формування контенту енциклопедії узалежнене від колективного (само)конструювання образу власної національної спільноти, поширених в її середовищі ціннісних уявлень, міфів і стереотипів (особливо тих, які увиразнюють контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими»). Культурна ідентичність виявляється в єдності культурного світу людини/соціальної групи з певною культурною системою та культурною традицією. Особливо показовими є періоди перебудови старої та формування нової соціокультурної системи. Часова динаміка уможливорює ретроспективний аналіз сутнісно-змістового наповнення енциклопедій та відповідний аналіз лексикографічних мо-

---

⁸² Козловець М. Ідентичність: поняття, структура і типи // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. 2011. Вип. 57. С. 7.

дифікацій, різних семантичних компонент у контекстах, що змінюються, тощо. Наповнення контенту та його змістово-сутнісні характеристики, які мовно опосередковуються тим чи іншим поняттям, оприявнюють ідентичнісний простір суспільства відповідної епохи. Сутність будь-якої культурної системи розкривається через її культурний код, що є своєрідним «модератором» культурної ідентичності (індивідуальної, групової)⁸³.

Історичні хвилі парадигмальних перетворень кожен раз видозмінюють групову культурну ідентичність. Кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної конкретно-історичної спільноти⁸⁴. Відповідних змін зазнають і енциклопедичні видання (зокрема — універсального характеру), які мають оновлюватися, доповнюватися, трансформуватись.

Україна перебуває у пошуку своєї ідентичності та багатьох інших ключових елементів національного життя. Ці пошуки ускладнені через загрози й небезпеки з боку імперської Росії, яка 24 лютого 2022 р. розпочала широкомасштабну, геноцидну війну на знищення української нації та її незалежної держави. Відтак актуалізація ціннісного дискурсу в енциклопедистиці (як і в науці загалом) на сучасному етапі детермінується потребою пізнання та осмислення нової соціокультурної реальності. Енциклопедія як «текст» є унікальною формою збереження інформації в синхронному (фіксація) та діахронному (трактування текстів як матриці епохи сучасним читачем) аспектах. Універсальна енциклопедія як «текст» формує й репрезентує своєрідні світоглядні рамки/горизонти ментальності епохи.

Енциклопедична культура (як і енциклопедичне знання) — це передусім інформація, що характеризується науковою релевантністю, достовірністю, узагальненістю, лаконічністю викладу тощо. «Велика українська енциклопедія» акумулює найвагомішу інформацію з усіх галузей знань і ставить за мету оновлення смислової матриці, ціннісного наповнення певними історичними подіями, персоналіями тощо, представлення цілісної та інтегральної репрезентації знання про Україну і світ.

Енциклопедії універсального характеру є репрезентантами характеру

---

⁸³ Герчанівська П. Е. Культурна ідентичність як ресурс суспільного розвитку // Культура і сучасність : альманах. 2021. № 2. С. 5.

⁸⁴ Козловець М. Ідентичність: поняття, структура і типи // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. 2011. Вип. 57. С. 7.

доби, ціннісних орієнтирів спільноти, особливостей її світогляду тощо. Водночас формування енциклопедій відбувається в певному середовищі, пов'язані з життєво-змістовими орієнтирами суспільства; на створення лексикографічного продукту впливають умови і характер суспільства конкретної доби. Енциклопедичні видання універсального характеру посідають важливе місце у збереженні й примноженні етнокультурної самобутності нації, її цивілізаційних цінностей, репрезентації у європейському і світовому культурному просторі. Ідентичність нації — її цивілізаційний бренд, а універсальні національні енциклопедії є атрибутивним складником ідентичності нації та брендом інтелектуальним.

РОЗДІЛ II

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ЛАБОРАТОРІЯ

2.1. ГАСЛО «СКРИПТОРІЙ» У ТЕЗАУРУСІ ВУЕ: ПІДХОДИ ДО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

«Хто вміє боротися з мертвою шкірою
своїм пером, нехай приходить сюди,
якщо хоче, і веде тут свою війну»
(Ісидор Севільський, поч. 7 ст.)

Термін «скрипторій» належить до кола тих, які є цариною багатоаспектного міждисциплінарного інтересу, а відтак із необхідністю потрапляє до тематичних реєстрів гасел «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) з різних галузей — всесвітньої історії, релігієзнавства, культурології, соціальних комунікацій, інформаційних наук. Підготовка / замовлення відповідної енциклопедичної статті стає, зазвичай, певною дилемою: авторів якого фаху краще залучити до укладання тексту (фахівців з медієвістики, бібліотечної справи, історії культури?); обмежитися однією інтегральною статтею чи скористатися можливостями мультимедійного порталу для презентації кількох авторських статей, що висвітлюють різне бачення цього явища / інституції / соціальної практики; репрезентувати гасло як низку взаємопов'язаних унізначних термінів чи як термін багатозначний?

Усі ці питання актуалізовані й тим, що семантична еволюція поняття «скрипторій», історія виникнення й функціонування скрипторіїв, особливо за доби європейського середньовіччя, — теми, які насправді мало розроблені вітчизняною наукою, а публіцистика, однаково й знані твори літератури й кіномистецтва (як-от «Ім'я троянди» У. Еко, реж. Ж.Ж. Анно) сповнені, бува, хибних візій і стереотипів.

«Українська бібліотечна енциклопедія» пропонує таке визначення терміна: «Скрипторій (пізньолат. *scriptorium*, від лат. *scriptor* — писар, переписувач) — фізичний простір, осередок, майстерня з виробництва рукописних книг за доби раннього і високого Середньовіччя (6–13 ст.), переважно в західноєвропейських монастирях»¹ (статтю створено 2024 р.). Автор зазначає, що продукування книг вручну, коли певний твір перепису-

---

¹ Зворський С. Л. Скрипторій // Українська бібліотечна енциклопедія. 2024. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9>

сували в багатьох примірниках у формі сувоїв і кодексів, було відоме ще у Давньому Римі, проте «не збереглося ніяких відомостей про роботу античних скрипторіїв». З нашого погляду, і запропонована дефініція, й згадана теза потребують деяких коментарів і уточнень.

Про існування скрипторіїв (як спеціалізованої діяльності з копіювання, рукописного тиражування книг, хай навіть самий термін ще не був у вжитку) при великих книгозбірнях достеменно відомо з доби античності: таку діяльність вели Александрійська бібліотека, Пергамська бібліотека, Ефеська бібліотека, Римська бібліотека, пізніше — бібліотека Кесарії тощо. З джерел, збережених манускриптів, пам'яток декоративного мистецтва можна сформулювати певне уявлення про характер, узвичаєні практики, інструменти й технології роботи писців. Роль осередків скрипторування набула особливої значущості у період однієї з найбільших реформ в історії бібліотечної справи — переходу від сувоїв до кодексів (зшитків аркушів), перенесення текстів з папірусу на довговічніший пергамент, що вплинуло на весь спосіб копіювання та зберігання документів. Античні скрипторії відомі не тільки тим, що накопичували перший досвід виробництва, дублювання, розмноження манускриптів, консервації документів, але й виформовуванням особливого типу письма, першими взірцями ефективної організації колективної роботи скрипторів. Згідно з джерелами, саме до бібліотеки Кесарії звернувся імператор Костянтин I Великий на поч. 4 ст., який замовив 50 примірників Біблії для церков Константинополя (що свідчить, зокрема, про ефективність та технічну спроможність скрипторія виконувати такі замовлення). Цей факт, до слова, суперечить тезі шановного автора УБЕ (і поширеному в бібліотекознавстві твердженню) про південноіталійський монастир Віварій (Віваріум; лат. *Monasterium Vivariense*, існував у 2-й пол. 6 ст.; тепер регіон Калабрія, Італія) як «перший великий і найвідоміший центр книжності доби раннього християнства»². З історичних джерел випливає, що таким центром була саме Кесарійська бібліотека Орігена і Памфіла — найбільша академічна книгозбірня ранньохристиянського світу, центр укладання й розмноження біблійного канону, знаний осередок богословських студій і святоотцівської праці, заснована майже на 3 століття раніше і з бібліотечним фондом понад вдсятеро більшим за

---

² Зворський С. Л. Скрипторій // Українська бібліотечна енциклопедія. 2024. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9>

віварійський³. Подібні полемічні нюанси — свідчення актуальної розбіжності книгознавчого та релігієзнавчого підходів і дискурсів з проблеми історії християнства.

Щобільше зросла потреба у скрипторіях за добу середньовіччя при здійсненні глобального проекту християнського місіонерства: «іти і навчити всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа» (Мт. 28:19), «йти по цілому світі й усьому творінню проповідувати Євангелію» (Мк. 16:15). Амбітна справа релігійного служіння потребувала забезпечення місіонерів, священників, ченців, подвижників достатньою кількістю релігійної літератури, передусім примірників Біблії, Євангелій, творів Отців церкви. Значущим було й завдання збереження писемних пам'яток античної культури, переклад та поширення копій єврейських, арабських тощо манускриптів, тиражування ухвал соборів і синодів.

І тут, дійсно, не обійтися без згадки про монастир Віварій (з-поміж відомих центрів книжності), заснований у родовому маєтку римським письменником, істориком, екзегетом і державним діячем Флавієм Кассіодором Сенатором (близько 485 — близько 580). Підручники і тексти, складені й переписані там, набули значного поширення по всій Європі, а бачення Кассіодором місії своєї обителі було справді амбітним⁴. Поряд із виконанням функцій копіювання античної літературної спадщини скрипторій слугував також своєрідним науково-просвітницьким осередком християнських інтелектуалів і навчальним центром з підготовки скрипторів. Прикметними є вимоги до копіїстів, які Кассіодор окреслив у своїх «Настановах у науках божественних і світських» (лат. *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*): володіння граматиною, логікою, риторикою, основами математики, медицини, музики. А сам Кассіодор, добре обізнаний у різних сферах знання, обіймав посаду бібліотекаря-армаріуса (за джерелами, монастирська бібліотека мала 10 книжкових шаф, у яких за тематичним порядком зберігали 231 кодекс 92-х авторів).

---

³ Carriker A. The library of Eusebius of Caesarea. Leiden; Boston : Brill, 2003. 360 p.; Grafton A., Williams W. Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea. Cambridge; London : The Belknap Press, 2008. 384 p.

⁴ O'Donnell J. J. Cassiodorus. Berkeley; Los Angeles; London : University of California Press, 1979. URL: <https://faculty.georgetown.edu/jod/texts/cassbook/chap6.html>

Знані ранньосередньовічні християнські скрипторії діяли при книгозбірнях великих абатств — Монте-Кассіно, Боббіо (обидва в Італії), Кентербері (Англія), Корбі та Мармутьєрському (Мартин Турського — у Франції), Санкт-Галльському (тепер Швейцарія), Райгенау (тепер Німеччина) тощо. Відомо, що монастирські бібліотеки Райгенау та Санкт-Галлена на поч. 9 ст. налічували понад 400 книг, Боббіо в 10 ст. — понад 660 (хоча формування такого поняття, як-от «монастирська бібліотека», відносять аж до 13 ст.). Подібні осередки діяли також при приватних бібліотеках церковних і світських осіб, архівах можновладців.

Утім, процес укладання енциклопедичної статті, окрім історико-фактологічного підґрунтя, вимагає врахування цілої низки нюансів.

Полісемантичність. Самий термін «скрипторій», очевидно, зазнав семантичної еволюції: так, Ісидор Севільський (близько 560–636) позначав цим словом металевий інструмент (стилус) для письма на воцелених табличках. У ранніх чернечих правилах чи «регулах» 4–5 ст., наприклад, Пахомія, Бенедикта, термін «scriptorium» відсутній взагалі. Утім, у 10–12 ст. його вже використовували доволі широко (зокрема, й Адельгарт із Бата, П'єр Абеляр та ін.).⁵ У науковому обігу від 19 ст. термін набув різноманітних семантичних навантажень і міг позначати:

- фізичні осередки роботи копіїстів, майстерні — причому не тільки монастирські, а й такі, що діяли у соборі, колегіальній церкві, єпископській резиденції, при королівському дворі тощо;
- не так місце виробництва рукописів, скільки саму продукцію — кластер книг зі схожими характеристиками структури, матеріалу та технології виготовлення, особливостями письма й декору, тобто, за припущенням, продукуваних однією командою майстрів і в одному місці;
- бібліотечний фонд книгозбірни;
- у найширшому — осередки й процес виготовлення рукописних книг у незахідних культурах, в історії цивілізації назагал.

Натеper термін використовують як назву різноманітних онлайн-проектів: реконструкції та аналізу середньовічних рукописів і документів, перекладу та введення у наукових обіг першоджерел, агрегації соціальних медіа, вироблення контент-стратегій для локальних і глобальних компаній,

---

⁵ Див.: Stones A. Scriptorium: the term and its history // Perspective. 2014. Vol. 1. P. 113–120. URL: <https://journals.openedition.org/perspective/4401?lang=en>

просування торговельних брендів⁶, не кажучи вже про неозорі застосунки маскультури, геймінгу тощо.

Дефініція. Найперша проблема, яка постає перед укладачем енциклопедичної статті, — адекватність дефініювання скрипторію раннього середньовіччя як майстерні, фіксованого спеціального приміщення для переписування книг.

Чи діяв скрипторій як окрема майстерня у згадуваному Віварії Кассіодора? Малюнки обителі, які збереглися в рукописах, не вказують місцезнаходження такого осередку. План абатства Санкт-Галлена (близько 820 р.) передбачав окреме приміщення для скрипторію, але цей план ніколи не був реалізований. Якщо взяти до уваги те, що упродовж 816–836 рр. у монастирі працювало бл. 100 скрипторів, доводиться припускати, що вони або були розосереджені по всій території монастиря (поза ним, в інших церковних спорудах?), або працювали в якомусь невеликому приміщенні короткими змінами. Так само й науково-археологічні розвідки не дають підтвердження про наявність таких спеціалізованих приміщень у тогочасних чи давніших абатствах⁷. На планах монастирів до 10 ст. у кращому разі позначені лише лави та письмові столи для переписувачів, але не вказано осібну залу, де вони знаходяться. Зрештою, дослідники висновують, що дотепер неясно, скільки монастирів і соборів взагалі мали постійне місце, відведене для колективної роботи з копіювання рукописів, або ж монахи й монахині індивідуально працювали в своїх келіях.

Відтак, за висновком Дж. Янзен, на початках історії християнських скрипторіїв їх варто характеризувати *радіше в соціальному сенсі* — як групу переписувачів-копіїстів, що працюють за колективними стандартами й методами, користуються спільними ресурсами, мають спільні цілі чи проекти⁸, або ж як особливий різновид усталених соціальних практик. Окрім «Настанов» Кассіодора, роль скриптора згадана в анонімних монастирських правилах «Regula magistri» та в «Regula Pauli et Stephani» (6 ст.). Проте лише Алкуїн (бл. 735 — 804) звертався до своїх писарів у Турі вже як до

⁶ Див., наприклад, офіційні сайти: <https://www.scriptorium.com/2011/01/social-media-marketing-in-every-message/>; <https://scriptoriumpens.com/>; <https://novoscriptorium.com/tag/social-media/>; <https://www.scriptoriumpress.ca/forthcoming>

⁷ Див.: Horn W., Born E. The Medieval Monastery as a Setting for the Production of Manuscripts // The Journal of the Walters Art Gallery. 1986. Vol. 44. P. 16–47.

⁸ Janzen J. Pondering the Physical Scriptorium // Medievalfragments. 2013. URL: <https://medievalfragments.wordpress.com/2013/01/25/pondering-the-physical-scriptorium/>

колективу, спільноти, що працює разом, за спільними стандартами, і давав конкретні вказівки щодо якості продукції. Праця скрипторів одного осередку часто взаємозамінна й взаємодоповнювана, ідентифікація кількох «рук» в тому самому рукописі є звичною справою (позірний приклад — 24 «руки» різних копіїстів, виявлені в рукописі Біблії Турського абатства, бл. 840 р.); а постійна спільна робота при дублюванні збірників (колективно, по фрагментах) — безсумнівна.

Що ж стосується, так би мовити, *фізичного скрипторію*, тобто окремого приміщення, призначеного для створення рукописів, то це — надбання пізнішого історичного періоду (повторимо, свідчення про їх існування відсутні упродовж більшої частини середньовіччя). Припускають, що для письмової роботи могли використовувати добре освітлені й захищені від дощу і вітру внутрішні галереї монастирського клуатру, будівлю капітулу, власне приміщення бібліотеки, яке відтак мало подвійне функціональне призначення, зрештою, ченці працювали у монастирських келіях або резиденціях каноніків, єпископів. Як осібне фізичне середовище скрипторій з'явився тільки в епоху пізнього середньовіччя; для цієї мети виділяли кімнату поряд із монастирською книгозбірнею (просто під нею, поверхом нижче) або ж із кухнею (сухість і тепло сприяли збереженості матеріалів). Певний вплив чинили й статутні правила обителі: картезіанці зазвичай працювали усамітнено, бенедиктинці — колективно.

Часто потенційну зону скрипторію у давньому монастирі археологи визначають з урахуванням гарного природного освітлення (використання свічок при роботі з легкозаймистими матеріалами прагнули уникати або обмежувати), наявності вікон принаймні з двох боків кімнати. На ключове питання — скільки і яких книг було переписано тут «власними силами», а скільки придбано з-зовні, відповідь шукають винятково з історичних джерел щодо кожної окремої обителі⁹ (натепер найбільша частка літератури присвячена історії бенедиктинських і цистерціанських абатств у Франції, Італії, Англії, Бельгії, Ірландії).

Отже, випрацювання загальної дефініції так чи так вимагає врахування різних етапів інституціонування скрипторію: від спільних соціальних

---

⁹ Див., наприклад: Lesne E. Histoire de la Propriété Ecclésiastique En France. Vol. 4: Les Livres «scriptoria» Et Bibliothèques Du Commencement Du VIIIe a la Fin Du XI Siècle. London : Forgotten Books, 2018. 862 p.

практик до просторово й функціонально відокремленого осередку книго-виробництва.

Характеристика діяльності скрипторію змістовно й логічно мусить включати загальні відомості про задіяних суб'єктів (скрипторів, бібліотекарів), нормативні, технологічні, функціональні аспекти їхньої роботи; етапи й причини розквіту та згасання ролі скрипторіїв.

У середньовіччі попит на скрипторів — освічених осіб, здатних грамотно й каліграфічно писати, ретельно й без помилок копіювати тексти, володіти навичками художнього оформлення текстів, був значним. Цю справу переважно виконували ченці, але серед копіїстів були й світські особи — зазвичай наймані писці, які заробляли переписуванням як ремеслом¹⁰, або придворні аристократа, монарха, направлені для допомоги у виконанні замовлення (так, із вітчизняної історії відомо, що за князя Володимира Васильковича працювали копіїсти з князівського оточення¹¹). Вочевидь праця скриптора була виснажливою, як через тривалу постійну напругу (шість і більше годин роботи упродовж кількох тижнів, а то й місяців), так і через майже незмінну позицію тіла (літературні й художні документи відтворюють образ писця, що працює стоячи, сидючи на лаві чи стільці з сувоєм або кодексом на колінах, пізніше — за письмовим столом¹²). Установлене правило дотримання цілковитої тиші — задля пильної зосередженості скрипторів на текстах — із часом стало загальною традицією у читальних залах бібліотек і архівів. Колофони та береги рукописів повідомляють про фізичні й психологічні випробування копіїстів («...хоча пишуть лише три пальці, але працює все тіло»; «...переписування згинає спину, послаблює очі, встромлює ребра в живіт, знепридатнює все тіло»; «...чорнила замерзли, рука писця заніміла, а пальці вже не тримають перо»; «дорогі читачі цієї праці, прошу вас, не забудьте про те, хто перепи-

---

¹⁰ Найманим на роботу в скрипторій зазвичай видавали платню за кількість написаних рядків копійованого твору. Встановлювали стандартні за довжиною рядки: поетичний і прозовий, з певною кількістю складів. За підрахунками, виготовлення одного повного примірника Біблії, як-от Синайський кодекс, за цінами поч. 4 ст. мало б вартувати близько 30 тис. денаріїв.

¹¹ Див.: Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // Записки НТШ. 1993. Т. 225. С. 185–193.

¹² За припущенням, столи увійшли у вжиток не раніше 5 ст. (саме з цього періоду з'являються відповідні іконографічні зображення копіїстів, у 8–9 ст. такі зображення стали нормативними).

сав її: це був нещасний брат...) і тиху винагороду («...як мандрівник радіє поверненню додому, так радіє і писець, побачивши останній аркуш»; «Нарешті я дописав це! О, Христе, дай мені випити пива...»). Кассіодор красномовно характеризував переписування заповідей Господніх як шляхетну й добродісну справу — «проповідування люду своїми руками», «розв'язування язика працею перстів», «боротьбу пером і чорнилами проти диявольських спокус»; напучував, що «кожне слово Господа, написане писцем» завдає «нищівного удару сатані»; порівнював трійку пальців скриптора, що тримають перо, зі знаменням Святої Трійці.

Поряд із тим дійшли відомості про технологізацію роботи скрипторів¹³: якщо в ранні часи кожен чернець одноосібно переписував увесь рукопис або кілька писців одночасно створювали під диктовку дублетні примірники (що збільшувало кількість помилок), то згодом над об'ємними копіями скриптори працювали почергово або кілька писців одночасно — над різними фрагментами оригіналу; для зручнішої письмової роботи в обіг увійшли спеціальні меблі (похилий пюпітр); відбулася спеціалізація праці при виготовленні дублетів — розподіл обов'язків між писцями та оформлювачами манускриптів (ілюмінаторами, мініатюристами, палітурниками, виробниками пергаменту); функції контролю за якістю роботи скрипторів перебрав бібліотекар-архівіст (армаріус, лібрарій).

На посаду армаріуса призначали ченця, добре обізнаного у різних царинах богословських наук і церковних канонах, класичних мовах та екзегетиці, із навичками копіювання. З-поміж покладених на нього завдань: не тільки розподіляти роботу між скрипторами та контролювати її виконання, а й домовлятися з іншими центрами книжності про обмін і копіювання книг, забезпечувати копіїстів та ілюстраторів витратними матеріалами, необхідним інструментарієм (пергаментом, пізніше — папером, пір'їнами для письма, чорнилами різних кольорів, сусальним золотом, лінійками, шилами тощо), стежити за належним використанням книг, реставрацією пошкоджених сторінок і палітурок, вичитувати переписані тексти, виправляти помилки тощо.

Звісно, що наявний обсяг інформації про діяльність скрипторіїв вимагатиме від автора майбутньої енциклопедичної статті її розподіл на сегменти основного та додаткового тексту.

---

¹³ Див.: Stammberger R. M. W. Scriptor und Scriptorium. Das Buch im Spiegel mittelalterlicher Handschriften. Graz : Adeva, 2003. 134 p.

Окрема рубрика енциклопедичної статті має бути присвячена *функціям скрипторію*, зокрема їхньому сучасному розумінню з погляду надбань теорії комунікації, культурології, медіапрактик.

Завважимо, що скрипторії у добу середньовіччя — чи не головний постійний і надійний канал поповнення бібліотечних фондів по всій Європі (адже всі інші канали — випадкові й нерегулярні: спорадична закупівля книг, надходження документів від мандрівників, купців, дипломатів, дарунки / заповіти книг чи колекцій від мирян, книжкові надбання із військових трофеїв). Вироблені тут копії рукописів ставали й головним обмінним фондом дублетами між книгозбірнями монастирів, а також продажу книг паломникам, книгоношам, виконання замовлень заможних осіб — і в такий спосіб виконували функцію книгопоширення. Остання употужнилася з 11 ст. із впровадженням щільного «готичного письма», яке мало наслідком зменшення формату та здешевлення книг, а відповідно й зростання попиту на них (зокрема на книжки, призначені для індивідуального користування поза церковними службами — часослови, агіографічну літературу). Цікаво, що в деяких монастирях із власними книгозбірнями діяло правило: при вступі до братства неофіт мав подарувати обителі копію манускрипту. Вчинок подвижника-бенедиктинця, ініціатора реформи західного чернецтва Одона Ключіньського (878–942; майбутній абат Ключінь та католицький святий), який при вступі до Ключіньського монастиря передав у дарунок бібліотеці 100 томів, викликав неабияке здивування та захоплення у ченців братства¹⁴. Отже, посутньо, діяльність скрипторіїв — це спосіб «самовиробництва» монастирських книгозбірень за рахунок внутрішніх ресурсів монастиря (ченців-писарів і обладнання)¹⁵.

Та, фактично, саме книжкові зібрання монастирів і праця копіїстів ставали головними осередками книжної культури й «книготиражування», виконуючи в середньовіччі функцію соціальних медіа. Понад те, з погляду сучасної теорії комунікації, саме середньовічні монастирі та їхні скрипторії були ланками творення прототипів соціальних мереж і мереж знань. Не

---

¹⁴ Соколов В. Ю. Професійна діяльність бібліотекаря монастирських книгозбірень середньовічної Європи: характеристика, функції, особливості // Бібліотечний Меркурій. 2022. Вип. 2 (28). С. 11. URL: <http://vislib.onu.edu.ua/article/view/267810/264684>

¹⁵ Див. наприклад: Pohl B. Engelberg's 'Scriptorium': What Do We Know? // Publishing in a Medieval Monastery. The View from Twelfth-Century Engelberg. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. С. 7–16. URL: https://www.researchgate.net/publication/372364963_Publishing_in_a_Medieval_Monastery_The_View_from_Twelfth-Century_Engelberg

варто випускати з уваги, що бенедиктинські, францисканські, цистерціанські абатства будували власні інституційні мережі через постійне заснування нових філій. Природньо, що в скрипторіях материнської обителі виготовляли копії для передання в дочірні структури ордену, а разом з тим і транслювали досвід книговиробництва (це, до слова, ще один із полемічних аспектів медієвістики — яка частка фондів книгозбірень філій була виготовлені на місці, а яка імпортована з материнського дому).

Врахуємо, що робота скрипторіїв геть не обмежувалася копіюванням суто релігійної та богослужбової літератури. Перекладали й множили тексти античної спадщини (грецькі, латинські, арабські, єврейські), багато матеріалів того часу було присвячено нотам і музиці, юридичним і дипломатичним документам для аристократії та церкви тощо.

Окремо, з погляду історії енциклопедистики, варто відзначити роль монастирських скрипторіїв при здійсненні значних середньовічних енциклопедичних проєктів, що також є ознакою їхньої технологічної та ресурсної спроможності. Показовим є опрацювання та копіювання колосального джерельного корпусу при укладанні «Великого зеркала» (лат. *Speculum Majus*) Вінсента із Бове (80 книг, 9885 розділів) — найамбітнішого проєкту пізнього середньовіччя (близько 1224–1260 рр.). «Велике зеркало» постало як систематизована мегакомпіляція, складена на основі понад 450 найменованих різномовних джерел (якщо доповнити цей перелік текстами анонімними, запозиченими з житій святих, соборних діянь, декреталій, то це число варто було б подвоїти). Обсяг роботи над королівським замовленням — універсальним компендіумом знань передбачав контакти різних книгозбірень та переписування численних книг або їхніх фрагментів, штат допоміжних бібліотекарів, копіїстів, ба навіть укладачів статей, які Вінсент потім редагував і допрацьовував¹⁶.

Середньовічні копіїсти розроблювали й особливі системи письма: окрім каролінгського мінускула, вартує згадки й поширена *pomina sacra* (скорочене написання слів священного лексикону).

Традиційно функціональне значення скрипторіїв висвітлюють через функції копіювання, фіксації, зберігання й трансляції знання, культурної

---

¹⁶ Детальніше див.: Арістова А. «*Speculum Majus*» Вінсента із Бове як проєкт універсальної енциклопедії // Енциклопедії як глокальні медії: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». 2020. С. 11–26.

спадщини (літературної, наукової, музичної, правової та ін.) і культурних досягнень; інституціонування традиції письмової передачі успадкованих і накопичених знань; забезпечення богослужбової, місіонерської, теологічної, екзегетичної, гомілетичної діяльності християнської Церкви; просвітницьку. У розвиток цього сюжету з-поміж похідних функцій середньовічних скрипторіїв виділимо: мережево-комунікативну, комерційно-економічну, інструментальну, лінгвографічну й стилетворчу, підтримання крос-культурних контактів, освітньо-настановчу, медійно-інформаційну.

Після масового розповсюдження скрипторіїв у 10–12 ст., уже від кін. 12 — 13 ст. монастирські скрипторії стали занепадати, а роль головних центрів у масовому виготовленні та розповсюдженні книг поступово перебирали на себе світські цехові майстерні (ательє, від франц. atelier — майстерня, цех), де продуктивність праці була вищою, а собівартість книг — меншою. Виготовлення книг стало основою вузької спеціалізації ремісників-писців, виробників пергаменту, різьбярів, граверів, чеканників, ювелірів тощо. Виробництво книг у майстернях-ательє підпало під регулювання правилами і привілеями ремісничих гільдій. Книги з монастирських бібліотек передавали ремісникам для переписування в оренду (за невелику плату). А з поширенням університетських містечок (а таких у Європі в 15 ст. налічують понад 50) книговиготовлення перетворилося на товарне виробництво. Світські скрипторії під керівництвом лібраріїв працювали при багатьох університетах, що потребували значної кількості видань класичних праць¹⁷.

Із винаходом і поширенням книгодрукування епоха скрипторіїв на Заході відійшла у минуле, вони поступилися новим і значно ефективнішим комунікативним ресурсам, тоді як у східних (православних) монастирях гуртки переписувачів діяли принаймні до поч. 19 ст.

Україніка. Обов'язковим складником статей BYE є висвітлення українцотричного контексту. Тож окрема рубрика потребує згадки про руко-

¹⁷ Так, праці Ф. Гаспаррі, Р. і М. Роуз, Ф. Авріл, реконструюючи реалії середньовічного Парижа, висвітлюють роль Сорбони у контролі за виготовленням книжкової продукції. Доводять, що книжкове виробництво було в основному зосереджено поза абатствами: у будинках пергаментарів, книжників, що мешкали неподалік собору Нотр-Дам; майстернях ілюмінаторів і мініатюристів. Вже до 1400 р. постать книготорговця стала домінувати в книжковому обігу, а французькі скрипторії остаточно поступилися місцем світським майстерням-ательє (L'Abbaye parisienne de Saint-Victor au Moyen Âge. Paris, 1991. P. 119–139; Rouse R. H., Rouse M. A. Manuscripts and Their Makers: Commercial Book-Producers in Medieval Paris, 1200–1500 : in 2 vols. London, 2000).

писні майстерні (за взірцем скрипторіїв), які діяли в Давній Русі (зокрема, цілком імовірно при Десятинній церкві, Софійському соборі в Києві, вірогідно при бібліотеці Ярослава Мудрого, при київських Печерському, Михайлівському та Видубицькому монастирях), обителях Чернігівського й Новгород-Сіверського князівств, у Галицько-Волинській Русі (вище згадано скрипторій за Володимира Васильковича; деякі книги звідти збереглися до наших днів — усі тепер у музейних або бібліотечних закладах Москви та Санкт-Петербурга). Студійський статут, запроваджений на Русі у 2-й пол. 11 ст., зобов'язував монастирі заводити у себе бібліотеки, скрипторії, школи, іконописні майстерні, шпиталі й інші заклади¹⁸. З рукописних майстерень вийшли відомі пам'ятки руської писемності й мистецтва великокняжої доби — «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава» (обидва — 11 ст.) та ін. Значу роль у поширенні книжної культури відіграли монахи-василіяни. Вагоме значення для розвитку православної богословської думки мала перекладацька й книгознавча діяльність Паїсія Величковського — організатора монастирського Нямецького гуртка перекладачів і переписувачів візантійських богословських творів.

Таким чином, укладання енциклопедичної статті з гасла «Скрипторій» висуває доволі складні завдання перед автором: врахувати доробок не тільки української, але й світової медієвістики, зважити на полісемантичність і міждисциплінарність гасла, стисло й водночас ёмно окреслити різні аспекти історичної, культурної, просвітницької, ремісничої, книговиробничої діяльності скрипторіїв та їхнє значення з погляду поширення та утвердження християнського світогляду, функціонування центрів книжності й ученості, трансляції культурної спадщини, впливу на розвиток європейської культури.

---

¹⁸ Солонська Н. Бібліотечна культура та книжкове надбання Київської Русі в контексті церковно- релігійного процесу епохи: історико-географічний зріз. URL: <http://history.org.ua/JournALL/sid/12/1/4.pdf>; Запаско Я. П. Роль рукописної книги у тисячолітній історії книжкової справи в Україні // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2000. Вип. 3. С. 28–32.

2.2. УКРАЇНСЬКА НАУКОВА ПРИРОДНИЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ: ЕНЦИКЛОПЕДІЙНИЙ ВИМІР

Питання термінології в енциклопедистиці (зокрема й природничій) не менш актуальне за концептуальні засади й підходи до формування власне контенту, оскільки саме термінологічні системи окремих наукових напрямів є основою наповнення кожної універсальної або галузевої енциклопедії. Вибір і структурування термінологічного апарату — складний і кропіткий процес формування головного елемента енциклопедії, що впливає на її обсяг, відображує концепції і засадничі принципи.

Біологія як комплексна наука належить до циклу природничих наук, об'єктом вивчення яких є природа. Єдиної загальновизнаної класифікації природничих наук не існує, наявні ж змінюються відповідно до розвитку й успіхів природознавства. Найпоширенішим є поділ природознавства на науки про живу і неживу природу. Живу природу вивчає біологія як комплексна наука (охоплює понад п'ятдесят галузей знань). Природознавство охоплює діалектику природи, астрономію, фізику, математику, хімію, геологію, біологію, медицину й низку інших наук. Термін природознавство (сукупність наук про живу природу, які вивчають будову, властивості й трансформацію неживої і живої природи) часто синонімізують із терміном біологія в окремих його значеннях. Термін біологія (походить від біос — життя і логос — слово, вчення), як сукупність наук про живу природу, для позначення цієї природної цілісності був запропонований у 1802 р. одночасно Ж. Б. Ламарком і Г. Р. Тревіранусом¹⁹. Першими біологічними терміносистемами були ботанічна й зоологічна, що обслуговували науки про рослинний і тваринний світ відповідно. У 18 ст. наукова біологічна термінологія східних слов'ян мала дві терміносистеми: анатомо-ембріолого-фізіологічну і ботаніко-зоолого-систематичну. На цей час припадає об'єднання всіх існуючих термінів у єдину терміносистему, що репрезентувала знання про живу природу як єдине ціле²⁰. Разом з тим, у межах єдиної біологіч-

---

¹⁹ Симоненко Л. Лексикографічне опрацювання біологічної термінології // Лексикографічний бюлетень. 2009. Вип. 18. С. 41–48.

²⁰ Симоненко Л. Лексикографічне опрацювання біологічної термінології // Лексикографічний бюлетень. 2009. Вип. 18. С. 41–48.

ної терміносистеми є окремі галузеві підсистеми із певними особливостями формування й розвитку. Найповніше загальна біологічна терміносистема представлена у словниках, підготовлених не лише фахівцями в окремих галузях природознавства, а й опрацьованих лексикографічно. При цьому зауважимо, що таке поєднання було започатковано разом із системним підходом до українського біологічного словникарства ще у 1920-х, про що зокрема зазначено в короткому аналізі, присвяченому ботанічним словникам²¹. Разом з тим бурхливий розвиток біології у 20 ст. не спричинив суголосного й співмірного за темпами розвитку термінологічної лексикографії²², що було обумовлено низкою причин. Незважаючи на те, що на той самий період припав вихід друком і словників, і енциклопедій (як вказує Л. Симоненко, щонайменше 60 біологічних і понад 30 сільськогосподарських словників, 4 енциклопедії побачили світ у минулому столітті в різні роки), сучасний стан термінології біологічних наук повною мірою не було відображено²³. Більшість виданих словників були перекладні й передусім об'єднували окремі біологічні терміносистеми, тобто стали таким хронологічним зрізом, що певним чином узагальнював актуальні контексти розвитку окремих галузей біологічної науки. Наприклад, на початок етапу радянської доби припав без перебільшення розквіт ботанічного словникарства: протягом більше як десятиліття вийшла друком ціла низка праць з ботанічної номенклатури, більшість яких було знищено. Автори цих праць зазнали переслідувань, багато з них були репресовані. Фактично єдині найповніші зібрання ботанічної термінології і назв рослин довоєнного періоду саме українською мовою зазнали нищівної критики на догоду репресивній машині більшовицької влади. До знищених видань цього періоду разом з іншими галузевими словниками (особливо термінологічними) належать «Словник ботанічної номенклатури (Проект)» та «Словник ботанічної термінології (Проект)». Матеріали до української термінології

²¹ Зав'ялова Л. В., Кучер О. О., Шевера М. В. Ботанічні словники в системі енциклопедичних знань // Енциклопедичний вісник України. 2023. Вип. 15. С. 34–44.

²² Потоцький М. К. Словник української біологічної термінології — неординарна подія в українській лексикографії // Термінологічний вісник. 2013. Вип. 2(2). С. 181–182; Симоненко Л. Лексикографічне опрацювання біологічної термінології // Лексикографічний бюлетень. 2009. Вип. 18. С. 41–48.

²³ Симоненко Л. Лексикографічне опрацювання біологічної термінології // Лексикографічний бюлетень. 2009. Вип. 18. С. 41–48.

та номенклатури»²⁴. Водночас велика перерва у виданні довідкової біологічної літератури протягом 1934–1962 рр., спричинена фізичним знищенням як українських видань, так і їхніх авторів чи упорядників, беззаперечно мала негативні наслідки для розвитку природознавчої терміносистеми. Окремо варто зауважити на особливостях розвитку національної термінології: біологічна тут не є винятком і майже не відбита в словниках²⁵, що також зумовлено саме винищенням усього українського. Прикметно, що «Словник ботанічної номенклатури (Проект)», виданий друком 1928 р, містить назви рослин українською і латинською мовами, натомість російських немає зовсім, а увесь матеріал подано відповідно до української абетки²⁶. Відповідно, за відсутності умов для повноцінного розвитку, біологічна термінологія в Україні формувалася й тривалий час проіснувала під тиском зросійщення, впливу якого на жаль поки не вдалося позбутися.

Важливим етапом розвитку біологічної терміносистеми став вихід друком «Словника української біологічної термінології» (2012)²⁷. До реєстру словника увійшла загальнонаукова широкоживана термінологія біологічних наук, зафіксована в науковій, науково-популярній, навчальній та інформативно-реферативній літературі, енциклопедичних, загальномовних і спеціальних словниках, за винятком застарілих, вузькофахових термінів і новотворів, не апробованих фахівцями²⁸. Видання охоплює понад 80 тис. термінів однословів і словосполучень з багатьох сучасних напрямів (молекулярної та системної біології, біоінформатики, епігеноміки, біоніки, космічної біології, генної інженерії, цитогенетики, біоінформатики, радіаційної біології й інших). Словник тлумачно-перекладний, містить україн-

---

²⁴ Зав'ялова Л. В., Кучер О. О., Шевера М. В. Ботанічні словники в системі енциклопедичних знань // Енциклопедичний вісник України. 2023. Вип. 15. С. 34–44.

²⁵ Потоцький М. К. Словник української біологічної термінології — неординарна подія в українській лексикографії // Термінологічний вісник. 2013. Вип. 2(2). С. 181–182.

²⁶ Зав'ялова Л. В., Кучер О. О., Шевера М. В. Ботанічні словники в системі енциклопедичних знань // Енциклопедичний вісник України. 2023. Вип. 15. С. 34–44.

²⁷ Кочан І. М. Велика подія в біологічній термінографії // Вісник НАН України. 2013. № 10. С. 86–88; Потоцький М. К. Словник української біологічної термінології — неординарна подія в українській лексикографії // Термінологічний вісник. 2013. Вип. 2(2). С. 181–182.

²⁸ Кочан І. М. Велика подія в біологічній термінографії // Вісник НАН України. 2013. № 10. С. 86–88.

ські й іншомовні терміни з їхньою українською дефініцією, російськими й англійськими відповідниками²⁹. Тож загалом цей словник цілком міг би стати основою для тематичного реєстру гасел «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) з урахуванням змін в українському називництві живих організмів рослинного і тваринного світу, розвиток якого активізувався з початком нового тисячоліття.

Попередній аналіз тематичних реєстрів гасел з біології³⁰, укладених для послідовного наповнення «Великої української енциклопедії» біологічним контентом частково оприсутнив низку проблем як щодо наукової термінології в універсальній енциклопедії, так і щодо критеріїв добору гасел у всіх без винятку його напрямках. Деякі аспекти щодо ботанічної номенклатури у ВУЕ вже було розглянуто³¹. Чи не найбільшим викликом для створення тематичного реєстру гасел (ТРГ) з напрямку «Біологія»³² стало поєднання класичних класифікаційних схем живих організмів (означених авторами ТРГ «традиційною систематикою»), визнаних майже до самого кінця 20 ст., у яких не враховано молекулярно-філогенетичні дані, із класифікаційними схемами, заснованими на еволюційно-філогенетичних принципах (наприклад, результати досліджень Групи з філогенії покритонасінних рослин: APG, 1999; APG II, 2003; APG III, 2009; APG IV, 2016). Такий підхід звісно можна вважати доцільним для перехідного періоду в часи карколомних змін (адже універсальна енциклопедія передусім довідковий ресурс, який спирається на загальномовні й галузеві словники). Проте не можна не зауважити, що це призвело до критичного переважання власне ТРГ, «Великого енциклопедичного

---

²⁹ Кочан І. М. Велика подія в біологічній термінографії // Вісник НАН України. 2013. № 10. С. 86–88.

³⁰ Зав'ялова Л. В. Інвентаризація тематичного реєстру з напрямку «Біологічні науки» як спосіб упорядкування біологічного контенту // Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу : 36. матер. наук. конф (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 36–38.

³¹ Зав'ялова Л. Таксономічні гасла в структурі енциклопедійного контенту ВУЕ : 36. матер. наук. конф. «Українська енциклопедистика: постаті, події, поняття» / За заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 73–77.

³² Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «біологія» : в 2 ч. / Уклад.: С. В. Межжерін, Я. О. Межжеріна. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. Ч. 1. 224 с.; Ч. 2. 224 с.

словника», е-ВУЕ і друкованої версії ВУЕ загалом. Йдеться передусім про переобтяження ВУЕ як універсальної енциклопедії, у якій кожен напрям має бути представлений цілісно, повно, проте й збалансовано та пропорційно, не до найдрібнішого галузевого охоплення. Цілісність і повнота повинні характеризуватися чіткою послідовністю та ієрархією побудови «дерева гасел». Здебільшого перенавантаження зумовлене уключенням численних позатаксономічних категорій і одиниць, щодо яких немає однастайности у їх визнанні, визначенні положення в загальній класифікації тощо. Питання завищення обсягу біологічних реєстрів гасел у ВУЕ як в універсальній енциклопедії найперше пов'язано із критеріями їх добору, проте своєю чергою воно спричинює і термінологічні проблеми. Наприклад, щодо гасел, які увійшли як частина «традиційної систематики», українська наукова термінологія розроблена, тоді як для класифікаційних схем, заснованих на еволюційно-філогенетичних принципах немає навіть попередніх обробок. Тож найчастіше українськими науковими назвами для таких таксонів є транслітеровані латинські найменування, або ж вони дублюють гасла «традиційної систематики». Сукупно таксономічні гасла становлять майже половину біологічного контенту ВУЕ з різною представленістю і часткою в залежності від літер абетки, тож розроблення української наукової біологічної термінології надзвичайно актуальне для універсальної енциклопедії. У загальний обсяг входять різні таксономічні гасла, навіть якщо базовими критеріями їхнього вклучення є не флористична чи фауністична значущість, а їхнє практичне значення для здоров'я людини (до прикладу, таксони мікроорганізмів-збудників інфекційних хвороб) чи народного господарства (зокрема, таксони, що стали основою для виведення сортів культурних рослин чи порід свійських тварин)³³.

Ще однією проблемою терміносистеми, закладеної у таксономічному складнику біологічного контенту ВУЕ, є її відповідність уявленням про класифікацію живих організмів, які були закріплені передусім у російській науковій і довідковій літературі, яку українські вчені підтримували та наслідували, а також ретранслявали ці погляди в своїх публікаціях. Наскіль-

---

³³ Зав'ялова Л. В. Інвентаризація тематичного реєстру з напрямку «Біологічні науки» як спосіб упорядкування біологічного контенту // Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу : 36. матер. наук. конф (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 36–38.

ки ця проблема була актуальною не лише для енциклопедичної чи іншої довідкової літератури, а для усієї терміносистеми загалом, можна прослідкувати в дослідженнях природничої термінології. До прикладу, у своїй дисертації дослідник української біологічної термінології В. В. Куйбіда пише: «За сучасними уявленнями живі організми біосфери Землі входять до двох надцарств — Еукаріоти та Прокаріоти. Ядерні організми, або Еукаріоти Eucaryota, представлені трьома царствами: Тварин Animalia, seu Zootobiota, Грибів Fungi, seu Mycobiota та Рослин Plantae, seu Phytobiota. Доядерні організми, або Прокаріоти Procaryota, складаються із двох царств: Бактерій Bacteria, seu Bacteriobiota (у т. ч. І ціанобактерій, чи синьозелених водоростей) та Археобактерій Archaeobacteria, seu Archaeobacteriobiota, ... Така класифікація запропонована і підтримана більшістю сучасних учених...», що підкріплено цитуванням «Великого енциклопедичного словника» з біології, виданого у м. Москві під головуванням М. С. Гілярова у 1998 р.³⁴. Проте, розвиток молекулярно-філогенетичних досліджень вже на той час зумовив значні зміни в класифікації живих організмів, тому сучасним уявленням у перші десятиліття 21 ст. такі погляди вже не могли відповідати. Однак галузевих словників, які б відбивали ці зміни, або комплексних загальних оглядів класифікаційних систем, створених з урахуванням молекулярно-філогенетичних досліджень, в Україні не було, оскільки, з одного боку існувала «традиційна систематика», тож запровадити зміни було складно. З іншого боку, кількісно російських наукових, галузевих і довідкових сучасних або осучаснених видань було значно більше, їх авторитетність була майже безсумнівною, тож і переймати системні уявлення було достатньо традиційно. Такий стан речей суттєво відтерміновував багато потрібних і актуальних досліджень і процесів, зокрема й розвиток українського називництва. Певні «традиції» запозичень чи прямого перенесення російських уявлень на формування довідкової літератури природознавчої тематики відслідковуємо і на прикладі ТРГ з напрямку «Біологія» для ВУЕ³⁵. Так, гасла усіх таксонів тварин родового рангу подані у множині

---

³⁴ Куйбіда В. В. Розвиток природознавства на теренах України в XVII — на початку XXI ст.: витоки, еволюція народної і наукової термінології : Рукопис дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2012. 448 с.

³⁵ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «біологія» : в 2 ч. / Уклад.: С. В. Межжерін, Я. О. Межжеріна. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. Ч. 1. 224 с.; Ч. 2. 224 с.

(бекаси, замість бекас, берестянки замість берестянка, або дрозди замість дрізд тощо). Тут можна апелювати звісно ж до УРЕ, де було так само, проте зважаючи на цензурування, зрозуміло походження цих формувань. Однак на етапі формування основного реєстру гасел ВУЕ, відповідно до концепції і принципів видання і проекту загалом, доцільно було змінити підходи до формування біологічного контенту. Також у ТРГ з напрямку «Біологія» ми знайдемо котячих, а не котових, білячих, а не вивіркових, капустяних, а не капустових тощо. Найпоширенішим способом творення українських назв для нових таксонів відповідно до ТРГ стала транслітерація їхніх наукових назв латинською мовою, наприклад, австробейлієві (*Austrobaileyaceae*), акантови (*Acanthaceae*), беріксоподібні (*Beryciformes*), грізелінієві (*Griselinaceae*), еуфронієві (*Euphroniaceae*) і т. ін., що зумовлено відсутністю відповідних українських наукових назв і повільним розвитком українського біологічного наукового називництва загалом.

Окремого аналізу потребують кількісні та якісні аспекти питомого українського називництва у ВУЕ, яке чи не вперше запроваджуємо саме на підставі наукового доробку в цій царині, а також співвідношень назв тварин і рослин із загальнонаукових словників, що передусім стосується одомашнених видів, або видів з іншою практичною цінністю.

Отже, проблеми термінотворення, розвитку біологічної терміносистеми й унормування слововжитку складніші й багатогранніші, чим здаються на перший погляд. Здебільшого вони зумовлені розвитком власне біологічної науки та сучасної української мови (особливо в частині біологічного називництва, деє відновлення, а деє відродження його традицій, а також формування сучасних поглядів на його розвиток). Напевно що предметом спеціального дослідження має стати й опосередкований вплив інших дисциплін природничого циклу, суспільно-гуманітарних наук тощо, важливий для енциклопедійного виміру біологічної термінології та оприявнений у її детермінологізації (перетворенні термінів біологічної науки на загальноновживані слова). Цей аспект потребує глибшого предметного висвітлення в окремій публікації, оскільки сучасні універсальні енциклопедії до певної міри можуть бути залучені у процеси унормування цієї загальноновживаності на рівні багатозначних гасел. Саме багатозначні гасла здебільшого найповніше окреслюють сфери їх безпосереднього застосування і описують відповідне функціонування у

межах різних наукових терміносистем, що останнім часом набуває виразних тенденцій до розширення з огляду на розвиток новітніх наукових напрямів. Віднесення певного терміна до багатозначних гасел, особливо якщо таких значень може бути багато, вже є елементом його детермінологізації.

2.3. НОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ (ПОДІЄВА ІСТОРІЯ) В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ: РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ ЯК ВІДКЛАДЕНА ВІЙНА

Еволюція історичного процесу, накопичення нових подій і явищ постійно збагачує знаннєву парадигму, доповнює і форматує понятійно-термінологічне поле досліджень, зокрема — енциклопедичних. Російська агресія проти України (від 2014 р.) упослідувала низку термінологічних новотворів для окреслення її змістової сутності. Відповідно актуалізувалися поняття «гібридної», «асиметричної», «національно-визвольної війни». Переростання російської агресії у широкомасштабну фазу і відповідне їй військове, ідеологічне, інформаційне наповнення покликала до життя поняття «екзистенційної», «геноцидної», «орвелівської» війни тощо. Важливе значення в цьому синонімічному ряду означень російсько-української війни є поняття «відкладеної» або «відтермінованої війни»³⁶.

Відкладена війна — поняття для характеристики сучасної російсько-української війни як великої або глобальної війни, що має остаточно завершити перехід до сучасної неопостбіполярної системи міжнародних відносин і створити нову архітектуру світу з утвердженням в ньому дієвих міжнародно-правових, зокрема і безпекових, механізмів.

Кілька років тому побачила світ (зокрема і в україномовній версії) книга історика Ю. Фельштинського та екс-радника МЗС України, професора М. Станчева «Третя світова: битва за Україну». Автори зазначили, що історія ХХІ століття тепер розділилась на «до» та «після» Третьої світової; або на «до» та «після» березня 2014 р. За кілька місяців російської агресії 2014 р. «Європа та США пройшли шлях від повного нерозуміння того, що відбувається, до чіткого усвідомлення того, що Путін розпочинає Третю світову війну. Хтось називає її Четвертою (маючи на увазі Третю світову «холодну»); хтось називає «Другою холодною»; хтось пише про європейську війну; хтось про російсько-українську...». Свої погляди на Російсько-українську війну як складник сучасної гібридної світової війни авто-

---

³⁶ Киридон А. М., Троян С. С. Чи можна Російсько-українську війну 2014–2022 рр. назвати відкладеною або відтермінованою великою війною в Європі, яка повинна остаточно завершити перехід до нової системи міжнародних відносин? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками : у 2 кн. / Відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. Кн. 1. С. 188–190.

ри розвинули у найновішій праці, яку опублікували в м. Лондоні у травні 2022 р.³⁷. Подібна думка була обґрунтована й у монографії «Світова гібридна війна: український фронт» (за заг. ред. В. П. Горбуліна, 2017 р.)³⁸.

Навіть після 24 лютого 2022 р. немає чіткої відповіді щодо остаточного переростання геополітичної битви за Україну з гібридної в широко-масштабну світову війну. Водночас очевидним є національно-визвольний характер війни з боку України і повзуча ескалація гібридної війни Росії проти України 2014–2024 рр. у глобальну кризу, зокрема і воєнного характеру³⁹.

28 лютого 2022 р. президент РФ В. Путін віддав наказ міністру оборони С. Шойгу і начальнику генштабу В. Герасимову «перевести сили стримування російської армії в особливий режим несення бойового чергування» (привести у стан підвищеної бойової готовності російські сили стратегічного стримування). Фактично з цього часу спочатку гібридна, а потім тотальна конвенційна війна Росії проти України остаточно переросла в світову гібридну війну ХХІ ст. Іншими словами, реальністю стала велика війна, яка не відбулася при зміні міжнародної системи на рубежі 80–90-х років ХХ ст. при переході до постбіполярного світу або постВестфальського світопорядку.

Водночас статус сучасної «битви за Україну» як відкладеної широко-масштабної або великої війни початку ХХІ ст. підтвердив історичну закономірність, на яку варто звернути увагу. Упродовж щонайменше останніх чотирьох століть зі страхітливою впертістю повторюється практично один і той самий сценарій на європейській і світовій історичній арені — кривава війна і мир у початкові десятиліття. Перші два десятиліття ХVІІІ ст. ознаменувалися війнами у західній і східній частинах Європи. Війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр. (завершилася укладенням Раштадського і Утрехтського мирних договорів) і Північна війна 1700–1721 рр. (підсумки її зафіксував Ніштадський мир, головний з них: Росія офіційно перетворилася в імперію) привели до серйозної структурної модифікації Вестфальської

---

³⁷ Felstintsky Y., Stanczew M. *Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III*. London : Gibson Square, 2022. 304 p.

³⁸ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

³⁹ Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. А. Павлишина. Київ : Дух і Літера, 2018. 560 с.; Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : НІСД, 2019. 560 с. та ін.

міжнародної системи. Особливо вагомим було утворення Пруссії та Російської імперії як впливових міжнародних гравців-дієвців.

На початку XIX ст. тривала епоха наполеонівських воєн завершилася битвою під Ватерлоо і Віденським мирним конгресом 1814–1815 рр. Система міжнародних відносин, відома як «європейський концерт», проіснувала з певними модифікаціями рівно сто років і була зруйнована вибухом Першої світової війни в 1914 р. Понад чотири роки першої збройної глобальної катастрофи завершилися Комп'єнським перемир'ям 11 листопада 1918 р., Паризькою і Вашингтонською міжнародними конференціями, на основі рішень яких була укладена Версальсько-Вашингтонська система світобудови. Минуло ще одне століття, і в 2014 р. путінська Росія розпочала Третю світову війну (гібридну на початковій стадії), в основі якої — «битва за Україну» як геополітична й історико-світоглядна квінтесенція сучасної російської імперської стратегії⁴⁰. Ця війна стала Національно-визвольною війною ХХІ ст. для України і віроломною, агресивною, війною на самознищення — для Російської Федерації як новітнього імперського проєкту.

Отже, сучасна російсько-українська війна 2014–2023 рр. — спочатку гібридна (від 26 лютого 2014 р.), а потім широкомасштабна (з 24 лютого 2022 р.) — уповні може вважатися тією відкладеною або відтермінованою великою війною, яка завершить перехід до сучасної неопостбіполярної системи міжнародних відносин. На користь цього говорить і факт утворення всіх попередніх міжнародних систем (за винятком постбіполярної) тільки внаслідок великих воєн: Вестфальська — Тридцятилітньої 1618–1648 рр., Віденська — Наполеонівських 1798–1815 рр., Версальсько-Вашингтонська — Першої світової 1914–1918 рр. і Ялтинсько-Потсдамська — Другої світової 1939–1945 рр.

---

⁴⁰ Перепелиця Г. М. Україна — Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.; Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії / Пер. з англ. М. Ларченко. Київ : КСД, 2023. 400 с.

2.4. КРИТЕРІЇ ДОБОРУ МУЗЕЇВ ДО РЕЄСТРУ ГАСЕЛ «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

«Велика українська енциклопедія» (далі — ВУЕ) є універсальною енциклопедією, важливим засобом узагальнення і примноження культурних надбань України. ВУЕ покликана об'єднати найважливіші довідкові матеріали практично з усіх галузей знань та виробничої діяльності. Одним із головних завдань ВУЕ є різнопланова презентація України, її історії та культури. Робота над статтями для енциклопедії ставить нові виклики перед її укладачами, проблема формування чітких критеріїв не завжди забезпечує вичерпну наповненість змісту ВУЕ.

Багатофункціональними закладами, що призначені для збереження культурно-історичних і природничо-наукових цінностей, є музеї. Ці заклади соціальної інформації накопичують та поширюють знання через вивчення та демонстрацію унікальних пам'яток культури. Музеї повинні посісти чільне місце серед реєстру гасел ВУЕ, але універсальний статус видання зобов'язує виробити детальні критерії добору музейних закладів. Цей процес тривалий, супроводжується численними обговореннями, дискусіями, пропозиціями тощо.

У 2018 р. серед формальних критеріїв відбору гасел для напряму «Музеезнавства» було визначено:

1) музеї світу (за основу відбору взято міжнародні рейтинги, зокрема «Список найвідвідуваніших художніх музеїв світу» (2014 р.) від міжнародного часопису «Мистецька газета» («The Art Newspaper»), «Рейтинг найвідвідуваніших музеїв світу» від американського вебсайту TripAdvisor (2018 р.);

2) музеї України, насамперед музеї зі статусом національний (також враховано «Рейтинг українських музеїв: версія користувачів фейсбука, 2012 р.»⁴¹). Однак, досвід підготовки ВУЕ засвідчив, що цей підхід не дає повної картини, оскільки активність у соціальній мережі може бути лише одним із факторів популяризації цієї установи у суспільстві.

У тематичному реєстрі гасел з напряму «Культурологія» (2022 р.) зазначено, що гасла з музеезнавства охоплюють «базову музеезнавчу

---

⁴¹ Шліхта І. В. Культурологія: критерії відбору гасел до «Великої української енциклопедії» // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні / За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 197.

термінологію; музеї України зі статусом національних; найбільші та найвідоміші музеї світу (рівня Лувру, Британського музею); інші музеї України та світу, які є історично першими, важливими для регіону, вплинули на становлення музейної справи чи відзначені престижними преміями»⁴². Звичайно, ці критерії були враховані, але вони виявились недостатніми для висвітлення теми.

Робота над формування тематичних реєстрів гасел, співпраця з авторами, спонукала до подальшого пошуку, дала привід повернутись до системного розгляду критеріїв добору музейних установ.

На території сучасної України, музеї почали виникати в першій половині XIX ст. З другої половини XIX ст. — початку XX ст. відкрився ряд історичних та природничих музеїв в містах Києві, Львові, Чернігові, Херсоні, тощо⁴³. Ці музейні установи пройшли тривалий період історичних випробувань та трансформації. Частина музейних колекцій стала основою для музеїв сучасної України.

Сучасна наукова типологія класифікації музеїв остаточно склалась наприкінці XX — початку XXI ст. Сьогодні вирізняють різні підходи до класифікації музеїв: за категорією відвідувачів; за юридичною належністю; за своїм профілем, тощо. У Законі України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. подається класифікація музеїв за видами: природничі, історичні, літературні, художні, мистецькі, науково-технічні, комплексні, галузеві тощо⁴⁴. Хоча жодна із запропонованих класифікацій не є вичерпною для універсальної енциклопедії.

Найбільш узагальненою є класифікація музеїв за адміністративно-територіальною приналежністю і значущістю для суспільства, згідно якої виокремлюють: національні, загальнодержавні, республіканські (АР Крим), обласні, районні, міські, селищні та сільські. Користуючись цим підходом запропоновано долучити до ВУЕ — національні, загальнодержавні, республіканські та обласні музеї України.

---

⁴² Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Культурологія»: в 2 ч. / Уклад.: А. В. Арістова, Н. А. Гаврилишина, І. В. Шліхта; за заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. Ч. 1. С. 8.

⁴³ Гаврилишина Н. А. Музеї України // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Музеї_України

⁴⁴ Про музеї та музейну справу: Закон України № 249/95-ВР від 29 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 25. Ст. 191. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text>

Вперше в українському законодавстві поняття «національний» з'явилося в указі Президента України від 1995 р. та Положенні у додатку до нього⁴⁵. Згідно указу визначено, що статус національного надається закладу (установі) України, який досяг найвищих показників у своїй діяльності щодо використання інтелектуального потенціалу нації, реалізації ідеї національного відродження і розвитку України, запровадження державної мови і є провідним серед галузевої групи закладів (установ) гуманітарної сфери. Згідно уточнення Закону «Про внесення змін до Закону України “Про музеї та музейну справу» уточнено: «Музею, що є у державній чи комунальній власності, який має музейні колекції загальнодержавного значення, набув міжнародного визнання і є провідним культурно-освітнім та науково-дослідним закладом у відповідних профільних групах музейної мережі України, у встановленому законодавством порядку може бути надано статус національного музею України»⁴⁶. Статус національного закладу надається указом Президента України.

Отже, наявність статусу «національний» є формальним критерієм добору музею та заповідників до реєстру ВУЕ. Станом на 2017 р. такий статус отримали 48 провідних музеїв та заповідників. У 2021 р. Кабінет Міністрів України затвердив перелік музеїв та заповідників, в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю та частиною Музейного фонду України⁴⁷. Користуючись цим реєстром здійснено вибірку національних, державних історико-культурних музеїв та обласних музеїв. Принагідно зауважимо, що музейні установи згадуються і в інших типах статей ВУЕ (наприклад, про персоналію в рубриці «Визнання»).

Негативні наслідки для музейної справи в Україні має окупація Криму та військові дії на території східних областей від 2014 р. З початку повномасштабного російського вторгнення були пошкоджені або знищені

---

⁴⁵ Про Положення про національний заклад (установу) України: Указ Президента України № 451/95 від 16 червня 1995 р. // Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/451/95#Text>

⁴⁶ Про музеї та музейну справу: Закон України від № 245/95-ВР від 29 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 25. Ст. 191. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>

⁴⁷ Перелік музеїв та заповідників, в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю і належить до державної частини Музейного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України № 1388 від 2 грудня 2021 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1388-2021-%D0%BF#n11>

щонайменше 38 українських музеїв (станом на січень 2024 р.). Міністерство культури та інформаційної політики України продовжує фіксувати пошкодження об'єктів культурної інфраструктури в Україні. Укладачі ВУЕ мають намір фіксувати втрати, які принесла російсько-українська війна в сфері культурної спадщини. З цією метою виокремлено категорію гасел «Поруйнована спадщина» на порталі е-ВУЕ, до якої додаються статті про знищені та пошкоджені музеї.

Крім вище перерахованих типів музеїв, до ВУЕ увійдуть українські музеї, що презентують культурний, духовний та політичний розвиток України за межами держави. Сучасні українські музеї за кордоном, дослідницькі центри, просвітницькі організації, частина з них перетворилась на волонтерські організації, що допомагають Україні та українцям.

Спроба деталізувати критерії добору музеїв для «Великої української енциклопедії» — це прагнення удосконалити вже сформовані реєстри та відреагувати на виклики сьогодення. Звичайно, кожен музей (різних рівнів та типів) здійснює важливий внесок у розвиток культури України, що заслуговує на відображення в енциклопедичному форматі. Сподіваємось, що ця публікація породить обговорення та фахові консультації.

2.5. КРИТЕРІЇ ДОБОРУ ПЕРСОНАЛІЙ-ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ДО «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Мистецтво діаспори становить окремий багатогранний напрям, що дає можливість відобразити українську культуру, традиції, які тривалий період зазнавали утисків та були під забороною. Вивчення діяльності та творчості діаспори допоможе нам повернути пам'ять про несправедливо забуті імена, відродити українські традиції.

Вивчення спадщини митців української діаспори сприятиме професійному розвитку фахівців даної галузі, загальному збагаченню кругозору пересічного читача «Великої української енциклопедії». Що стосується музичного мистецтва, то серед головних завдань — повернення музичних творів до навчальних програм у музичних закладах, а також повернути в концертну практику та громадську свідомість.

Перед колективом ВУЕ постає завдання виокремити діячів мистецької діаспори, про яких потрібно підготувати статті. Серед авторів, які вже написали статті про представників діаспори — Уляна Граб, Ганна Карась, Олександра Німилович, Наталія Кушка та ін.

Останній час суттєво зростає зацікавлення творчістю та діяльністю мистецької діаспори, дослідники намагаються відтворити маловідомі сторінки нашої культури. Звісно, серед представників діаспори були діячі, які отримали визнання не тільки в Україні, але й мали вплив на розвиток музичної культури, кіномистецтва тієї країни, яка їх прихистила. Однак є пласт діячів, маловідомих, недосліджених навіть у мистецьких колах, через що вони на даний час поки що не потрапили до ВУЕ.

Велика генерація митців діаспори становить невід'ємну частку української культури. У зв'язку з історичними колізіями та буремними подіями, які огорнули Україну в 20 столітті, діяльність таких композиторів, співаків, акторів не вивчалась, їх твори не виконувались, замовчувались та донедавна були вилучені з навчальних програм.

Діаспорна плеяда митців — композиторів, співаків, акторів, танцюристів потребує роботи над висвітленням їх діяльності, підняття їх творчості, адже її більшість самовіддано працювали на розвиток та збереження української культури. Завдяки вивченню української діаспори читачі зможуть детальніше дізнатись про основні мистецькі осередки за кордоном,

розвиток різних видів мистецтва, творчої спадщини митців української діаспори. Діаспорні діячі здійснили вагомий внесок у збереження народної пісенності, історичних пісень, пісень на релігійну тематику, які були вилучені з ужитку у радянський період.

Серед діячів діаспори увиразнюється декілька груп: які емігрували, попросили політичного притулку та які народились вже закордонно, маючи українське коріння. Мільйони українських емігрантів опинились переважно в США, Канаді, підтримуючи там материкову культурну тяглість.

Після Першої світової війни, у період 1920–1930 закордон виїхала хвиля українських політичних емігрантів. Батьківщину покинули не тільки селяни та робітники, а й представники інтелігенції, ветерани армії Української Народної Республіки. Після розпаду Австро-Угорської імперії Галичина, Буковина, Закарпаття були окуповані Польщею, Румунією, Чехословаччиною. Тяжкі економічні й політичні умови стали причиною масового виїзду за океан. Більше 200 тис. українців опинилися у Західній Німеччині, втікаючи від радянської окупації.

Однією з найбільших хвиль еміграції був саме період під час та після революційних подій та національно-визвольних змагань, які для УНР закінчились поразкою. Серед відомих представників діаспори, української інтелігенції: бандурист-віртуоз, вояк армії УНР, відомий як «кобзар у фрак» Василь Ємець (уродженець Харківщини)⁴⁸; бандурист, керівник Української капели бандуристів імені Тараса Шевченка у США Григорій Китастий (уродженець Полтавщини), хоровий диригент, композитор Олександр Кошиць (уродженець Київщини), хором під керівництвом якого завоював славу в Європі, Північній та Південній Америці, а 1922 р. у Нью-Йорку вперше виконав «Щедрик» М. Леонтовича, який став популярним у всьому світі; композитор, автор багатьох стрілецьких пісень, головний диригент та інспектор військових оркестрів Армії УНР Михайло Гайворонський емігрував у 1923 р. до США, де у Нью-Йорку разом з українцем, емігрантом композитором, скрипалем Романом Придаткевичем заснував Музичну Консерваторію (1924 р.). Перебування закордоном викликало у більшості митців бажання зберегти національну ідентичність. Варто наголосити, що музика Р. Придаткевича отримала виконання серед американських

---

⁴⁸ Дутчак В. Капела бандуристів імені Тараса Шевченка (США) — на мистецькій паралелі Україна/діаспора // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. 2015. Вип. 32. С. 60–66.

диригентів, зокрема Леопольда Стоковського та була прийнята американською культурою як рівноцінна. Був провідним і найвідомішим скрипалем-українцем першої половини ХХ ст.⁴⁹. Зокрема, Придаткевич писав кіномузику до фільмів Василя Авраменка, який відомий як хореограф, актор, «батько українського танцю», який народився на Черкащині. Зі статті ВУЕ дізнаємось, що після поразки УНР (1921 р.) переїхав на Захід, де організував Головну пересувну школу українського танцю з філіями у містах Львові, Луцьку, Кременці, Рівному, Холмі. 1925 р. переїхав до м. Торонто (Канада), де відкрив численні гуртки та Школу народного танцю. Через кілька років виїхав до США, заснував школу українського танцю у Нью-Йорку. За 1930–1936 рр. відкрив близько 50 танцювальних гуртків. Багато гастролював (Аргентина, Бразилія, Австралія, США, Ізраїль). Часто школа танцю В. Авраменка виступала разом із хором О. Кошиця. З кінця 1930-х утримував кіностудію, де знімав фільми-опери «Наталка Полтавка» (1937 р.), «Запорожець за Дунаєм» (1939 р.), фільми «Маруся» (1939 р.), «Трагедія Карпато-України» (1940 р.), «Тріумф українського танку» (1954 р.)⁵⁰.

Варвара Каринська (уродженка Харкова) 1924 р. під час виставки робіт її учнів у країнах Європи емігрувала до Європи, а згодом США. Під учнівськими полотнами приховала унікальну колекцію церковної вишивки XII–XIII ст., яку радянська влада намагалася знищити. В. Каринська стала авторкою сучасної загальноприйнятої у світі балетної пачки, лауреаткою премії «Оскар».

Найчисельнішою була композиторська діаспора США. Серед представників варто згадати композитора, уродженця м. Кременчука Дмитра Тьомкіна — багаторазового лауреата премії «Оскар», «Золотий глобус», який на початку 1920-х емігрував до Європи, а згодом до США, де взяв участь у створенні близько 140 фільмів. Співпрацював із режисерами зі світовим визнанням (Ф. Капра, Г. В. Гоуксом, А. Гічкоком та іншими).

Українські композитори зазвичай мали базову українську фахову освіту, а також зарубіжні студії. Серед відомих діаспорних митців композитор,

---

⁴⁹ Закопець Р. Л. Вплив чеської педагогіки на становлення скрипкової школи в Галичині (XIX — початок ХХ століття) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. 2012. № 3. С. 102–108. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/19609/1/ZAKOPETS.pdf>

⁵⁰ Кушка Н. М. Авраменко, Василь Кирилович // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Авраменко,_Василь_Кирилович

диригент, член НТШ Антін Рудницький (уродженець Львівщини), його дружина, оперна співачка Марія Сокіл (уродженка тепер Запорізької області). На поч. 30-х рр. XX ст. працювали у Київській державній академічній українській опері. Через репресії, яких зазнало їхнє близьке оточення, у 1932 р. виїхали до Галичини. Львівська громадськість звернулася в 1937 р. до подружжя з проханням здійснити концертне турне американським континентом, щоб на виручені кошти завершити будівництво лікарні у Львові. Протягом восьми місяців вони дали концерти в містах Нью-Йорку («Карнегі Холл»), Чикаго, Детройті, Філадельфії, а також в канадських містах (Торонто, Вінніпезі, Едмонтоні та інших). Цього ж року Нью-Йоркська кіностудія запросила М. Сокіл на головну роль Одарки у музичному фільмі українського емігранта В. Авраменка «Запорожець за Дунаєм». У 1938 р. повертаються до м. Львова з зібраними коштами на лікарню. Незабаром знову вирушають до США і там залишаються (з огляду на початок Другої світової війни). Широко пропагували українські пісні, проводили педагогічну діяльність тощо.

Досвід більшовицьких репресій 30-40-х років супроти української інтелігенції спонукав до еміграції наприкінці Другої світової війни. Митці, яких забороняла радянська влада, часто були дітьми представників духовенства, членів патріотичних організацій, учасників визвольної боротьби, які опинилися в еміграції. Серед них піаністка, педагог Байлова Меланія (уродженка Івано-Франківщини, емігрувала 1944 р.) — співзасновниця Українського музичного інституту (УМІ) в м. Нью-Йорку (1952 р.)⁵¹; композитор, диригент, скрипаль з Коломийщини Ярослав Барнич, автор пісні-танго «Гуцулка Ксеня». Я. Барнич 1944 р. виїхав за кордон: спочатку до Німеччини (1944–1949 рр.), а згодом до США, де жив і працював у містах Філадельфії (1949 р.), Лорейні, Клівленді (шт. Огайо, 1950–1967 рр.). На початку 1950-х років створив хори «Гомін» та «Український Народний хор ООЧСУ», які згодом об'єднав й назвав Український хор ім. Т. Шевченка (м. Клівленд, США), працював художнім керівником та диригентом (1951–1966 рр.)⁵². Я. Барнича вважають основоположником модерної української оперети, ідеї для сюжетів і музики до яких автор

---

⁵¹ Карась Г. В. Байлова Меланія Володимирівна // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Байлова_Меланія_Володимирівна

⁵² Німилович О. М. Барнич, Ярослав Васильович // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Барнич_Ярослав_Васильович

брав із народного життя. Із приходом радянської влади всі оперети Я. Барнича були заборонені.

У «Великій українській енциклопедії» також розміщено статтю дослідниці української мистецької діаспори Г. Карась про уродженку м. Харкова, співачку Ренату Бабак. Співачка була виконавицею провідних театрів СРСР. Разом із трупою театру гастролювала країнами Європи (Німеччина, Польща, Фінляндія, Болгарія, Угорщина, Італія). Під час гастролей в Італії (1973) попросила політичного притулку. Упродовж восьми місяців переходувалася від радянської влади. Від 1974 емігрувала до Канади, пізніше до США (м. Вашингтон), де до 1986 продовжувала вокальну діяльність: дебютувала в Карнегі Холл в м. Нью-Йорку; виступала з американськими симфонічними оркестрами; у Вашингтонській національній опері; здійснила концертний тур Європою; брала участь у святкуваннях тисячоліття хрещення України-Руси у м. Вашингтоні (1988). Під час концертів у США і Канаді широко пропагувала творчість українських (Д. Бортнянського, М. Лисенка, Я. Степового, П. Майбороди, В. Заремби, Л. Дичко) та зарубіжних композиторів, композиторів діаспори, народні пісні. Про мотиви своєї еміграції Р. Бабак зазначала: «За мого життя в Радянському Союзі, а особливо за останніх 10 років праці у Великому театрі, я бачила велику несправедливість до українців узагалі, а до українських мистців зокрема. Я бачила, як радянський режим стримує розвиток мистецтва українців і інших народів, як митці попадали в неласку за саме намагання проявити щось, що не зовсім відповідало офіційній лінії... Розуміючи, що мистець мусить бути у першу чергу вільною людиною, щоб могли якнайкраще віддзеркалювати мистецтво, особливо мистецтво свого народу, якому кожний з нас мусів би служити, я знала, що вихід у мене з цього становища був тільки один — мені потрібна була тільки нагода...»⁵³.

Яскравим прикладом діячів діаспори, які народились вже закордонном, є співачка Квітка Цісик, яка зростала у патріотичному середовищі, постійно виступала на заходах української громади, пропагувала українську пісню та водночас мала визнання у США, володарка премії «Оскар». Від початку 1980-х — одна з найпопулярніших виконавиць джінглів рекламних мотивів для радіо й телебачення в США. Тобто мистецтво, яке створювала співачка, було конкурентоспроможним у країні проживання.

---

⁵³ Карась Г. В. Бабак, Рената Володимирівна // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/> Бабак_Рената_Володимирівна

Зокрема у статті І. Сікорської про К. Цісик дізнаємось: «За власний рахунок записала 2 платівки з українськими піснями: «Kvitka, або Songs of Ukraine» («Квітка, або Пісні України», 1980 р.) та «Two colors» («Два кольори», 1989 р.) з посвятою: «Присвячую поривам нескореного українського духа і його безнастанним змаганням по обидвох боках океану. Ця збірка пісень є бажанням мого українського серця вплести радісні нитки в розшарпане життям полотно, на якому вишита доля нашого народу». К. Цісик витратила на підготовку цих платівок 200 тис. доларів; до запису в студії залучила 40 найкращих інструменталістів м. Нью-Йорка. Остання записана пісня — «Журавлі» на слова Б. Лепкого⁵⁴.

Творчість багатьох митців діаспори стала засобом національної самоідентифікації українців у багатокультурному світі та стала своєрідною реакцією на її нищення радянським режимом в материковій Україні.

Останніми десятиліттями помічаємо зростання зацікавленості творчістю діячів діаспори. До ВУЕ вносимо популяризаторів українського мистецтва за кордоном, засновників товариств, організацій в діаспорі, які мали популярність та визнання за кордоном; насичену театральну та концертну діяльність, виступали на сценах провідних театрів світу. Популяризація на сторінках ВУЕ імен славетних співвітчизників сприяє не лише пізнанню, але інформує про здобутки мистецтва української діаспори, формує цілісну мозаїку розвитку національної культури в історичному та загальнокультурному контексті, окреслює тяглість кодів ідентичності нації.

---

⁵⁴ Сікорська І. М. Цісик, Квітка Володимирівна // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Цісик_Квітка_Володимирівна

2.6. ПОДІЄВА ІСТОРІЯ В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ: ТОПОГРАФІЯ ОСТАННЬОГО РЕЙДУ НЕСТОРА МАХНА (13–28.08.1921)

У вітчизняній і зарубіжній історіографії досі бракує загальновизнаної думки щодо маршруту і датування окремих подій останнього партизанського рейду Нестора Івановича Махна (1888–1934), найвідомішого ватажка українських анархістських збройних формувань 1918–1921 рр. За спогадами самого Н. Махна⁵⁵, рейд припав на 13–28 серпня 1921 р. і пролягав теренами від Полтавщини до річки Дністер, по якій на той момент проходив державний кордон між Радянською Росією та Румунією. На даний момент цей сюжет став темою лише однієї спеціальної наукової статті «Останній рейд Махна» (2004 р.) авторства Д. Архирейського⁵⁶. У комплексних наукових дослідженнях з історії махновського руху⁵⁷ про цей рейд згадується або до-тично, або мають місце значні розходження у міркуваннях стосовно майже всіх його моментів (передусім щодо хронології подій та їхньої топографії).

---

⁵⁵ Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. С. 200.

⁵⁶ Архирейский Д. В. Останній рейд Махна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. XVII. С. 103–112.

⁵⁷ Див.: Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. 258 с.; Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). Киев : РВЦ «Проза», 1993. 592 с.; Веллер М. И. Махно. Москва : Издательство АСТ, 2015. 416 с.; Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ : Наукова думка, 1992. 368 с.; Голованов В. Я. Тачанки с Юга: художественное исследование махновского движения. Москва : МАРТ; Запорожье : Дикое поле, 1997. 456 с.; Кубанин М. И. Махновщина: крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны / Истпарт, Отд. по изуч. истории Окт. революции и ВКП(б). Ленинград : Прибой, [1926]. 228 с.; Махно Н. И. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва : РОССПЭН, 2006. 1000 с.; Савченко В. А. Махно. Харків : Фоліо, 2008. 415 с.; Телицын В. Л. Нестор Махно: Историческая хроника. Москва : Олимп; Смоленск : Русич, 1998. 448 с.; Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 — август 1921 г.). Симферополь : Таврия, 1996. 190 с.; Чоп В. М. Нестор Махно: останній селянський герой. Київ : АртЕк : Мистецтво, 2019. 296 с.; Darch C. Nestor Makhno and Rural Anarchism in Ukraine, 1917–21. London : Pluto Press, 2020. 238 p.; Peters V. Nestor Makhno. The Life of an Anarchist. Winnipeg, 1970. 133 p.; Skirda A. Nestor Makhno — Anarchy's Cossack. The Struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917–1921; Translated by Paul Sharkey. Edinburgh : AK Press, 2004. 426 p.; Zak M. Erinnerst euch an mich. Über Nestor Machno. Porträt des ukrainischen Anarchisten. Hamburg : Edition Nautilus, 2018. 181 p.

Не кращим є стан справ із картографуванням досліджуваного походу. Авторам статті відома лише одна (до того ж рукописна) мапа періоду незалежної України зі схемою серпневого 1921 р. рейду Н. Махна, наведена у монографії О. Тимощука «Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 — август 1921 г.)» (1996)⁵⁸. Прикметно, що схема на згаданій карті лише у першому наближенні характеризує маршрут загону Махна через Дніпро і далі на захід. Однак, як вважає Д. Архирейський, — вона «безсумнівно, є науковим здобутком»⁵⁹, що можна прийняти лише умовно. Інші мапи зі схемами цього рейду (такі в останні роки поширені на сторінках Internet-видань) викликають чимало запитань, зокрема щодо їхнього походження й авторства; вони також не полишені помилок і не дають чіткої картини маршруту.

На підставі опрацьованих історичних і історіографічних джерел акцентуємо саме топографічний аспект останнього рейду Н. Махна в хронологічних межах 13–28 серпня 1921 р.

Як може свідчити історія Махновщини, увічнена в архівних документах і мемуарах учасників та свідків, останні масштабні спалахи збройного спротиву махновців більшовицькій владі згасали саме на теренах Полтавщини. Упродовж квітня 1921 р. каральні більшовицькі частини завдали махновським загонам значних втрат. Намагаючись зберегти свої кадри, Махно до травня стягнув сили на терени Полтавської губернії (понад 2 тис. шабель і кілька стрілецьких полків), плекаючи ідею походу на Харків⁶⁰. 12 травня 1921 р. махновські загони вступили на терени Харківської губернії але за дев'ять днів повернулися в Конградський повіт. Після бою з червоними біля с. Дубові Гряди⁶¹ вони відійшли в Катеринославську губернію. Однак, уже 26 травня махновці вдруге увійшли в кордони Полтавської губернії, пройшовши з боями Конградський, Кобеляцький, Полтавський, Миргородський, Лохвицький,

---

⁵⁸ Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 — август 1921 г.). Симферополь : Таврия, 1996. С. 180.

⁵⁹ Архирейський Д. В. Останній рейд Махна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. XVII. С. 105.

⁶⁰ Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. С. 197.

⁶¹ Дубові Гряди — нині село Берестинського району Харківської області.

Зіньківський та Гадяцький повіти⁶². У цьому партизанському рейді перевага була на боці фронтових частин Червоної армії. 13 червня 1921 р. в районі сіл Беседівка⁶³ – Гринівка⁶⁴, що на півночі губернії, винищувальний загін 17-ї кавалерійської дивізії червоного козацтва завдав армії Махно непоправних втрат. У тяжких неперервних боях 9–16 червня полягло дві третини її особового складу. На той момент у війську Н. Махна залишилося лише 250–300 чол. Виснажені переслідуванням, вони уникали бою⁶⁵.

Повної поразки махновці зазнали у ході Полтавської операції червоних, початок якої припав на 26 червня 1921 р. Операцією керував із Полтави Р. Ейдман⁶⁶. Ближче до середини серпня 1921 р. від колись грізної багатотисячної повстанської армії батька Махно залишився лише нечисленний загін, який із боями відкочувався до західного кордону губернії. Сам Н. Махно пояснював свій тодішній вимушений рейд на захід необхідністю лікування після численних серйозних поранень і стверджував, що прийняв це рішення ще на початку серпня⁶⁷.

У спогадах Н. Махна пише: «13-го серпня 1921 р. я з сотнею кавалеристів попрямував до берегів Дніпра і 16-го серпня того ж року на світанку за допомогою 17-ти селянських риболовецьких човнів між Орликом і Кременчуком переплив Дніпро. Того ж дня був шість разів поранений, але не важко»⁶⁸. Фактично переправа відбулася з району м-ка Переволочна⁶⁹ у напрямі с. Мішуриг⁷⁰, що на правому березі Дніпра.

---

⁶² Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964–1969. 2 т.; Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. 1964. С. 277.

⁶³ Беседівка — нині село Роменського району Сумської області.

⁶⁴ Гринівка — нині село Роменського району Сумської області.

⁶⁵ Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964–1969. 2 т.; Ч.1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. 1964. С. 277.

⁶⁶ Там само. С. 279.

⁶⁷ Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. С. 199.

⁶⁸ Там само. С. 200.

⁶⁹ Переволочна — нині під водами Кам'янського водосховища поблизу села Світлогірське Полтавського району Полтавської області.

⁷⁰ Мішуриг — нині село Кам'янського району Дніпропетровської області.

За наведеною топографією дослідників⁷¹, загін махновців, значно поріділий після дніпровської переправи і перебування в с. Мішурин Ріг, упродовж 17 серпня просувався за маршрутом Лихівка⁷² — Попельнасте⁷³ — Зелене⁷⁴ у напрямі Петрове⁷⁵, що на р. Інгулець. Очевидно, 18 серпня махновці перейшли Інгулець і, не викриті червоними, рушили до р. Інгул загальним напрямом на Бобринець⁷⁶. На 18 серпня⁷⁷ загін Н. Махна оперував у районі Верблюжка⁷⁸ — Куцівка⁷⁹. Цю ж версію маршруту (Мішурин Ріг — Петрове) приводить на своїй схемі руху загону О. Тимощук⁸⁰.

19-го надвечір, чи 20-го вранці (цей момент залишається дискусійним, хоча сам Махно датує подію саме 19 серпня⁸¹) на підході до Інгулу (приблизно за 12 верст від Бобринця) загін атакувала 7-а кавалерійська дивізія червоних, полки якої намагалися взяти махновців у кільце⁸². Кровопролитний бій закінчився проривом махновців з оточення через позиції 38 кавалерійського полку і швидким відходом на полудень уздовж р. Інгул у район містечка Новий Буг⁸³. У район Нового Бугу загін прибув 20 серпня й оперував тут приблизно до 22 серпня⁸⁴.

---

⁷¹ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). Киев : РВЦ «Проза», 1993. С. 572.

⁷² Лихівка — нині с-ще Лихівка Кам'янського району Дніпропетровської області.

⁷³ Попельнасте — нині село Олександрійського району Кіровоградської області.

⁷⁴ Зелене — нині село Олександрійського району Кіровоградської області.

⁷⁵ Петрове — нині село Олександрійського району Кіровоградської області.

⁷⁶ Архірейський Д. В. Останній рейд Махна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. XVII. С. 105.

⁷⁷ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). Киев : РВЦ «Проза», 1993. С. 572.

⁷⁸ Верблюжка — нині село Кропивницького району Кіровоградської області.

⁷⁹ Куцівка — нині село Кропивницького району Кіровоградської області.

⁸⁰ Тимощук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 — август 1921 г.). Симферополь : Таврия, 1996. С. 180.

⁸¹ Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. С. 200.

⁸² Голованов В. Я. Тачанки с Юга: художественное исследование махновского движения. Москва : МАРТ; Запорожье : Дикое поле, 1997. С. 426, 427.

⁸³ Новий Буг — нині місто Баштанського району Миколаївської області.

⁸⁴ Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). Киев : РВЦ «Проза», 1993. С. 572.

22 серпня під час переправи через Інгул в районі Нового Буту повстанців знову спіткала невдача. Червоні підійшли до місця форсування саме у той момент, коли махновці перебували на воді. Від нищівного вогню загинуло близько 40 повстанців⁸⁵. Важке поранення отримав сам отаман Н. Махно: «22 серпня зі мною знову зайва метушня — куля поцілила мені нижче потилиці з правого боку і навиліт через праву щоку. Я знову лежу в тачанці. Але ж це прискорює наш рух»⁸⁶. Після згаданої події на правій щоді отамана пожиттєво залишився рубець ніби від шабельного удару⁸⁷.

Після інгульської переправи, як запевняє О. Тимошук⁸⁸, порідилий загін Н. Махна взяв курс на містечко Єланець⁸⁹, яке пересік приблизно 23 серпня. Рухаючись на північний захід, уже 24 серпня він пройшов через с. Тишківка⁹⁰, а в наступні дні — через села Краснопілля⁹¹ і Вільховата⁹² (за 40 км на південь від Умані). 25 серпня, очевидно вранці, (сам Махно чомусь датує цю подію 26 серпня⁹³), в окрузі Вільховатої махновців наздогнав 45-й кавалерійський полк червоних, який перед тим переслідував їх понад 100 верст. На цей момент сили загону Н. Махна складали 100 шабель при 6 кулеметах. Відбувся бій, у якому повстанці зазнали непоправних втрат: крім рядового складу, за спогадами Махна, у бою під Уманню загинули двоє з найближчих його соратників — П. Петренко-Платонов та Іванюк⁹⁴.

Того ж 25 серпня, відірвавшись від переслідувачів, залишки загону дісталися району Теплик–Гайсин Подільської губернії. Неподалік

⁸⁵ Голованов В. Я. Тачанки с Юга: художественное исследование махновского движения. Москва : МАРТ; Запорожье : Дикое поле, 1997. С. 427.

⁸⁶ Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. С. 200.

⁸⁷ Голованов В. Я. Тачанки с Юга: художественное исследование махновского движения. Москва : МАРТ; Запорожье : Дикое поле, 1997. С. 427.

⁸⁸ Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 — август 1921 г.). Симферополь : Таврия, 1996. С. 180.

⁸⁹ Єланець — нині с-ще Єланецького району Миколаївської області.

⁹⁰ Тишківка — нині село Новоукраїнського району Кіровоградської області.

⁹¹ Краснопілля — нині село Голованівського району Кіровоградської області.

⁹² Вільховата — нині село Вільхове Голованівського району Кіровоградської області.

⁹³ Аршинов П. А. — История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. С. 200.

⁹⁴ Див.: Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. С. 200; Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ : Наукова думка, 1992. С. 341; Тимошук А. В. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). Симферополь : Таврия, 1996. С. 142; Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964–1969. 2 т.; Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. 1964. С. 282.

с. Соболівка⁹⁵, махновців перехопив кавалерійський ескадрон 24-го полку червоних (на той момент полк вів бої з повстанцями місцевого отамана Лиха в районі сіл Оляниця – Демківка – Кирнасівка – Ілляшівка на Брацлавщині, та вартував переправи через р. Буг). Після сутички під Соболівкою частина махновців дісталася Кирнасівського лісу, що на північ від с. Капустяни⁹⁶, де влилася до лав повстанців отамана Лиха⁹⁷.

Основна ж частина загону на чолі з Н. Махно пізно ввечері 25 серпня зайняла с. Чорна Гребля⁹⁸, де зупинилася на ночівлю. На світанку 26 серпня загін рушив до с. Орлівка⁹⁹, де повернув на захід. Діставшись с. Петрашівка¹⁰⁰, махновці відхилилися на південь, де перетнули р. Буг, скориставшись паромною переправою біля с. Сумівка¹⁰¹. Перейшовши Сумівський ліс, близько 13-ї год. дня махновський загін зайняв с. Демидів¹⁰², де зупинився на привал. О 17 год. Махно виступив із Демидова. Цього ж дня, пройшовши села Буди¹⁰³, Верхівка¹⁰⁴ та перетнувши р. Бережанка, загін із настанням темряви зайняв с. Цибулівка¹⁰⁵, де зупинився на ночівлю¹⁰⁶.

Скупі факти, що фігурують в опублікованих документах, вказують на те, що до переправи загону Н. Махна через Буг так чи інакше був причетний загін отамана Лиха. Так, Бюлетень секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 26 жовтня 1921 р. інформує, що напередодні переправи, 25 серпня, до Бугу підходив загін повстанців чисельністю 50–60 чол. на

---

⁹⁵ Соболівка — нині село Гайсинського району Вінницької області.

⁹⁶ Капустяни — нині село Гайсинського району Вінницької області.

⁹⁷ Див.: Завальнюк К. В. Провісники волі. Науково-довідкове видання. Літин : Видавець «Літинська райдрукарня», 2005. С. 110–111, 118; Трифонов І. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964–1969. 2 т.; Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. 1964. С. 282.

⁹⁸ Чорна Гребля — нині у складі села М'якохід Гайсинського району Вінницької області.

⁹⁹ Орлівка — нині село Гайсинського району Вінницької області.

¹⁰⁰ Петрашівка — нині село Гайсинського району Вінницької області.

¹⁰¹ Сумівка — нині село Гайсинського району Вінницької області.

¹⁰² Демидів — нині село Демидівка Гайсинського району Вінницької області.

¹⁰³ Буди — нині село Гайсинського району Вінницької області.

¹⁰⁴ Верхівка — нині село Гайсинського району Вінницької області.

¹⁰⁵ Цибулівка — нині село Гайсинського району Вінницької області.

¹⁰⁶ Архирейський Д. В. Останній рейд Махна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. XVII. С. 109; Трифонов І. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964–1969. 2 т.; Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. 1964. С. 282.

чолі з отаманом Лихо. «Ця команда привернула увагу сторожових частин, які рушили за нею. Цим наступного дня і скористався Махно для безперешкодної переправи через Буг»¹⁰⁷. У цьому ж документі припускається, що з огляду на згадані події, Махно і Лихо могли контактувати в районі переправи.

В іншому документі — Оперативно-інформаційному зведенні № 127 штабу збройних сил України і Криму від 3 вересня цього ж року стверджується, що 28 серпня загін Махна разом із повстанцями Лиха, загальною чисельністю до 100 шабель при 4-х кулеметах, переслідувані 24-м полком червоних, пройшли маршрутом Цибулівка — Великі Крикливці¹⁰⁸ — Рудниця¹⁰⁹ — Студене¹¹⁰ і під вечір цього ж дня переправилися через р. Дністер у районі Кам'янки¹¹¹ на територію Румунії¹¹². 4 жовтня найвідоміший ватажок повстанців Брацлавщини отаман Лихо, який за кілька тижнів після відходу повернувся з Румунії, загинув у бою в районі Гайсина¹¹³.

Так чи інакше, відособлено чи разом із брацлавськими повстанцями, 27 серпня після ночівлі у Цибулівці загін Н. Махна лавою перейшов залізничну колію лінії Жмеринка – Балта в районі ст. Рудниця. Зібравшись після переходу залізниці в єдину колону, махновці пройшли неподалік сіл Піщанка¹¹⁴, Гонорівка¹¹⁵, Студене, Загнідків¹¹⁶ і впродовж ночі рухалися до румунського кордону. На світанку 28 серпня загін Махна переправився

---

¹⁰⁷ Архирейський Д. В. Останній рейд Махна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. XVII. С. 109.

¹⁰⁸ Великі Крикливці — нині у складі села Крикливець Тульчинського району Вінницької області.

¹⁰⁹ Рудниця — нині с-ще Тульчинського району Вінницької області.

¹¹⁰ Студене — нині село Студена Тульчинського району Вінницької області.

¹¹¹ Кам'янка — нині місто у складі самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки.

¹¹² Махно Н. И. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва : РОССПЭН, 2006. С. 678.

¹¹³ Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964–1969. 2 т.; Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. 1964. С. 285.

¹¹⁴ Піщанка — нині с-ще Тульчинського району Вінницької області.

¹¹⁵ Гонорівка — нині село Тульчинського району Вінницької області.

¹¹⁶ Загнідків — село Загнідків Подільського району Одеської області.

через Дністер на румунський бік за 5 км південніше містечка Кам'янки¹¹⁷. Цим же числом датує перехід кордону і сам Н. Махно¹¹⁸.

Таким чином, останній похід загону Н. Махна тривав 15 діб: упродовж 13–15 серпня 1921 р. загін рейдував Лівобережжям, 17–27 серпня — Правобережжям, 16 серпня — форсував р. Дніпро в районі Переволочанського перевозу. Результати аналізу дозволяють стверджувати, що лише на Правобережжі основне ядро загону пройшло з боями понад 500 км. Відстань від р. Дніпро до кордону України з Румунією загін подолав зі значними людськими втратами: до р. Дністра дійшло менше вісімдесяти бійців. У період 16–22 серпня тільки сам Н. Махно дістав 7 поранень.

Таким чином, на підставі аналізу географічного положення населених пунктів, що фігурують в описах рейду, уточнено характер і сам маршрут руху загону, назви згаданих ключових поселень: Переволочна, Мішурин Ріг, Лихівка, Попельнасте, Зелене, Петрове, Верблюжка, Куцівка, Новий Буг, Єланець, Тишківка, Краснопілля, Вільховата, Чорна Гребля, Орлівка, Петрашівка, Сумівка, Демидів, Буди, Верхівка, Цибулівка, Рудниця, Піщанка, Гонорівка, Студене, Загнідків, Кам'янка.

---

¹¹⁷ Архирейський Д. В. Останній рейд Махна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2004. Вип. XVII. С. 110.

¹¹⁸ Аршинов П. А. История махновского движения (1918–1921 гг.): с портретом Н. Махно и наглядной картой района и движения / Предисловие Волина (В. М. Эйхенбаум). Берлин : Издание «Группы Русских Анархистов в Германии», 1923. С. 200.

РОЗДІЛ III

КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ
В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ДИСКУРСІ

3.1. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЛІГІЙНО-ЗВИЧАЄВОЇ СПАДЩИНИ СТАРОКИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ В ЕНЦИКЛОПЕДІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Оригінальні міські сторінки релігійно-звичаєвої спадщини нині менш відомі, ніж ті, що вижили в масштабі країни та походять переважно з історичної сільської дійсності. Так сталося, зрозуміло, через особливості колоніальних утисків підросійських століть, надто поза тими українськими землями, котрим більш пощастило із європейськими зв'язками та урядами. Автентичної київської спадщини це стосується і поготів: пересічні українці, ба навіть і спеціалісти, мало про неї знають, адже російська та підросійська влада робила все можливе, щоб та спадщина зникла і забулась. Горіли старі архіви в м. Києві, київська автентика, що не вписувалась у російські та радянські кліше — не попадала в підручники та пресу, не толерувалась у дослідженнях, ховалась у порохняві закритих музейних запасників. Однак її неможливо було зовсім стерти з пам'яті киян — вона щоразу оживала у казках-легендах бабусь у «гніздах» старої підгірної київської забудови, в архаїчних іграх дітей на київських пагорбах, у ворожінні подільських дівчат на їх схилах, у примовках, замовляннях, зухвалих різдвяних і великодніх декораціях та «диверсіях» мешканців столітніх кам'яниць на магістратському Подолі. Тож пам'ять про релігійно-звичаєві практики та окремі їх елементи зберігли нечисленні нащадки старокиївських родів, чиї предки змогли цю безцінну спадщину бодай частково продовжувати та передати.

Релігійно-звичаєва спадщина старокиївської традиції, відтак, варта популяризації через всі можливі канали¹, уваги академічних дослідників та розміщенню в енциклопедичному полі. Її оригінальність не буде аж надто великим сюрпризом для істориків: адже старий, доросійський Київ зовсім не був, як це намагалась представити російська імперська та підросійська радянська історіографія, пустою по Орді: це магістратське місто, повне храмів та монастирів різних християнських конфесій, займало вагоме місце у житті та господарці Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. У м. Києві природно продовжувалась різнорелігійна та різно-

---

¹ Недавня О. Великодні святки у старому Києві // Дзеркало тижня. 2010. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/velikodni_svyatki_u_staromu_kievi.html; Недавня О. Старокиївська паска та дзвіночки замість церковних дзвонів: як у радянські часи незважаючи на заборони святкували Великдень на Подолі // Вечірній Київ. 2023. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/81364/>

конфесійна палітра мешканців, як це було і у період його розбудови та в часи гордого княжого стольного граду. Відповідно, тут продовжувала процвітати, синтезуватись та творчо розвиватись мозаїка різних релігійних звичаїв: оригінальних і таких, що перегукуються, знову-таки — природно, з аналогами в інших європейських країнах, вписуючись у світлу, духопідйомну питому київську традицію.

Можливо, остання, з підпадінням м. Києва під московську владу, ставала у своїх релігійно-звичаєвих виявах, сказати б, закритішою від чужаків — зайд з імперським баченням та відповідними конфесійними поглядами, плекалась у колі своїх, рідних, сродних, побутувала в родинях, у родових гніздах киян старокиївських родів (що цурались близьким родичанням із прихідьками з Московщини), виливаючись переважно на вулиці та дворики магістратського Подолу, Житній базар, київські Гори, плеса заповідних київських річок і озер та Дніпровські заплави. Старокиївські релігійно-звичаєві традиції, відтак, будучи давнім продуктом зустрічі дохристиянських уявлень та різноконфесійної християнської творчості, залишались майже не торканими впливом московського православ'я, а представляли питомий духовний ґрунт господарів цієї землі, державотворчої колиски Руси-України.

Частина цих автентичних київських традицій попадала в поле зору етнографів² та описувалась письменниками, і завдяки останнім (зокрема, згадкам у творчості Івана Нечуя-Левицького³ та особливо — шедевральним «Легендам старокиївським» Наталени Королевої⁴) потрапила й у шкільні програми. Однак, більшість залишалось в усному переданні, а його носіїв ставало все менше, тож до останніх років мало хто навіть з киян знав перлини власної релігійно-звичаєвої спадщини. А вона ж — багата на ментальні прикмети, продуктивні мислевіруси та надається на вічний розвиток відповідно до актуальних подій.

До прикладу, тільки в м. Києві старі господині підносили з молитвою гостинці Либеді, чия душа, за повір'ям, напровесні могла у вигляді великого

---

² Див.: Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : в 2 т. Мюнхен : Українське видавництво, 1958. Т. 1. 456 с.

³ Нечуй-Левицький І. Вечір на Владимирській горі: Оповідання // Проза. URL: <https://proza.org.ua/ivan-nechuj-levyczkyj-vechir-na-vladymyrskij-gori/>; Нечуй-Левицький І. На Кожум'яках // Проза. URL: <https://proza.org.ua/ivan-nechuj-levyczkyj-na-kozhumyakah/>

⁴ Королева Н. Легенди старокиївські. Київ : Школа, 2006. 250 с.

білого птаха віщувати хід паводка (якщо співала у веселці, то вода буде доброю та життєдайною, якщо ж кричала, пролітаючи над містом — на повільно). Тільки Либідь не просто допомагала добрим душою киянам, але й — цілком екологічно свідомо — остерігала всіх перед будь-яким негідним використанням водної стихії. Тільки за старокиївськими переказами Змій Горинич угніздився після поразки з Кожум'якою під Кирилівською церквою, але вилітав був на захист міста у 1941 р., та вжахнувся підривом Успенського собору і зарікся допомагати, поки кияни не спроможуться вигнати з рідної землі найгірших ворогів. Тільки в Києві людський поговор перших днів та тижнів повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації в Україну з'єднав легендарного персонажа Горинича з релігійним — оберегом міста архистратигом всіх ангельських воїнств архангелом Михайлом — у спільній допомозі Привиду Києва, щоб разом нищити ворожі літаки та гелікоптери. Ця народна творчість у розвиток київської традиції, що єднає всі сили міста на його захист, обговорювалась на низці конференцій останніх двох років, але її варто фіксувати у виданнях, чия аудиторія ширша за збірники матеріалів наукових заходів.

Водночас, також ширшого розголосу достойні ті релігійно-звичаєві київські традиції, котрі суголосні аналогам в інших містах Європи та інших місцях України. Так, спудеї старої Могилянки виступали на Подолі з вертепними виставами та зі сценками і ходою «всіх святих», що відганяла нечисть від міщанських осель. Взимку кияни лаштували на вікнах вертепики-інсталяції, а перед Великоднем розвішували писанки на вітах біля вікон подільських кам'яниць (вертепики на вікнах і писанки у старокиївських техніках, підвішені на гілках, авторка застала у своєму дитинстві), подібно як це робили мешканці інших середньовічних європейських міст. А в м. Києві вже підрадянському сміливі кияни пускали в ніч по Великодню шкарлупки крашанок у Дніпро: подібно як їх предки та українці інших куточків України робили це раніше для сповіщення «рахманів» про Христове воскресіння — тільки тепер таке послання призначалось всім землякам і країнам: свідомо про те, що живі ще українці, які святкують Великдень, шанують свої рідні звичаї та протистоять радянській атеїстичній владі.

Редакторський колектив фундаментального видання «Велика українська енциклопедія» слушно приділяє увагу розміщенню статей про ці традиції, які мають стати надбанням ширшого загалу за нечисленних нащад-

ків старокиївських родів та вузьке коло користувачів фахової краєзнавчої, етнографічної, релігієзнавчої та історичної літератури. У «Великій українській енциклопедії», дякуючи професіоналізму та патріотичності її редакції, знаходять своє місце статті, що описують оригінальні старокиївські релігійно-звичаєві традиції: прикладом таких статей, присвячених їм безпосередньо, є статті-довідки «Либідь»⁵, «Щасне намисто»⁶, «Паска сирна»⁷. Також у ВУЕ присутня ця цікава проблематика принагідно — у статтях, що висвітлюють ширші феномени релігійно-духовних традицій (наприклад: статті «Вертеп»⁸, «Всіх святих день»⁹, «Змій Горинич»¹⁰). Сподіваємось у майбутньому на поповнення енциклопедичних статей з цієї тематики, і, можливо, для зручності пошуку — на їхнє тегування на кшталт «київські звичаї, традиції, перекази».

Для формування української ідентичності сучасних молодих поколінь важливо показати в авторитетному енциклопедичному виданні, що українські релігійно-звичаєві традиції були й міські, оригінальні та суто-лосні іншим європейським міським традиціям, подібні не з московськими зразками, а з творчістю дійсно споріднених народів одного з нами культурно-цивілізаційного кола. Відповідні статті-довідки слугуватимуть зручним цікавим матеріалом для вчителів та вихователів, керівників творчих гуртків, свідомих патріотичних батьків, аніматорів та організаторів культмасових заходів у Києві й інших локаціях — для всіх, кому не байдужий розвиток юних українців у рідних традиціях, що так добре надаються на подальшу творчість.

---

⁵ Недавня О. В. Либідь // Велика українська енциклопедія. 2023. URL: <https://vue.gov.ua/Либідь>

⁶ Недавня О. В. Щасне намисто // Велика українська енциклопедія. 2024. URL: https://vue.gov.ua/Щасне_намисто

⁷ Недавня О. В. Паска сирна // Велика українська енциклопедія. 2023. URL: https://vue.gov.ua/Паска_сирна

⁸ Недавня О. В. Вертеп // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/Вертеп>

⁹ Недавня О. В. Всіх святих день // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: https://vue.gov.ua/Всіх_святих_день

¹⁰ Недавня О. В. Змій Горинич // Велика українська енциклопедія. 2022. URL: https://vue.gov.ua/Змій_Горинич

3.2. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У «ВЕЛИКІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ» ПАМ'ЯТОК ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО

При підготовці «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) як загальний реєстр гасел, так і тематичні реєстри на будь-якому етапі підготовки не можуть бути остаточно визначеними й незмінними. Це впливає з суті видання, яке готується в двох варіантах — друкованому й електронному (портальна версія). У процесі підготовки енциклопедії вона постійно поповнюється новою інформацією, що тягне за собою доповнення словника. Складником загального реєстру гасел «Великої української енциклопедії» є Тематичний реєстр гасел з напрямку «Культурологія», розділу «Пам'яткознавство» (пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО). Його метою є максимально повне врахування і систематизація інформації про усі пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які є в світі на момент підготовки ВУЕ. Укладання тематичного реєстру гасел щодо пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО для формату не спеціалізованої, а універсальної енциклопедії вимагає певних, чітко обумовлених обмежень, що мають своєю основою не міркування укладачів енциклопедії, а міжнародні норми щодо пам'яток культури й природи універсального значення¹¹. Ми виходимо зі специфіки пам'яткознавства як такого та ролі у ньому пам'яток всесвітньої спадщини України і світу.

Пам'яткознавство — спеціальна наукова дисципліна, об'єктом дослідження якої є пам'ятки, предметом — методики їхньої ідентифікації, фіксації, оцінки, обліку, захисту від пошкоджень, використання, реставрації, популяризації в суспільстві, а метою — їхнє збереження в автентичному стані для теперішнього і майбутніх поколінь¹².

Пам'яткознавство виходить з основоположної засади про необхідність досліджувати й зберігати соціально значущі об'єкти історії та культури як пам'ятки, що мають особливе значення для окремих людей, соціальних груп, територіальних громад, народів і людства в цілому. Звідси походить розподіл цих об'єктів на пам'ятки місцевого, національного та всесвітнього значення¹³.

---

¹¹ Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань. Збірник документів. Київ : Інститут культурології Академії мистецтв України, 2009. 416 с.

¹² Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ, 2007. 336 с.

¹³ Про охорону культурної спадщини: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

Пам'яткознавчі дослідження є комплексними й міждисциплінарними. Їх виконують із залученням методик археології, архітектури, історії, культурології, мистецтвознавства, містобудування, музеєзнавства та інших дисциплін¹⁴. Це впливає на формування тематичних реєстрів гасел ВУЕ, оскільки чимало з них (термінологія і персоналії) дублюються в напрямках «Архітектура», «Історія», «Мистецтво», «Археологія», «Етнологія» тощо.

Виходячи з основоположних засад створення ВУЕ як універсальної енциклопедії, ухвалено включати до неї не всі, а тільки найвизначніші нерухомі пам'ятки (а також комплекси й ансамблі їх) України і світу. Було випрацьовано критерії добору українських архітектурних і містобудівних пам'яток, опубліковано¹⁵ і прийнято в роботу. Аналогічно вирішуються й питання щодо включення пам'яток інших видів. Що ж стосується найвизначніших світових пам'яток, то нам лишається тільки скористатися результатами високопрофесійної роботи, виконаної світовими експертами щодо всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Культурні й природні пам'ятки, що є надбанням усього людства, занесено у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (World Heritage List). Це створений і ведений ЮНЕСКО за участю держав-членів перелік природних, антропогенних об'єктів та спільних витворів природи й людини, які мають визначну універсальну цінність для всього людства¹⁶ та підлягають міжнародній охороні відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972)¹⁷.

За інформацією ЮНЕСКО (станом на квітень 2024 р.) до Списку всесвітньої спадщини внесено 1199 пам'яток зі 168 країн світу; з них 48 — транскордонні (значні за площею, або групи однорідних пам'яток, розташовані на територіях двох і більше країн). Із них 933 пам'яток культури, 227 — природи, 39 — змішаних (спільні витвори природи та людини). 32 країни

---

¹⁴ Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 490 с.

¹⁵ Вечерський В. В. Представлення архітектури в універсальній енциклопедії // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу : монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 169–180.

¹⁶ UNESCO. World Heritage Convention. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

¹⁷ Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. Київ : Фенікс, 2008. 176 с.

внесли до Списку понад 10 своїх пам'яток кожна: з них найбільшою кількістю (понад 50) представлено Німеччину (51), Китай (56) та Італію (58).

При ЮНЕСКО від 1977 р. діє Міжурядовий комітет з охорони визначної культурної і природної спадщини загального значення (Комітет всесвітньої спадщини), що збирається на свої сесії щорічно. Його основна функція — складання, поновлення і публікація списку пам'яток культурної і природної спадщини, які мають видатну універсальну цінність (під назвою «Список всесвітньої спадщини»).

Список всесвітньої спадщини формують на основі пропозицій від країн, які приєдналися до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. Кількість об'єктів, які кожна країна може подати на внесення до Списку, не обмежена. Спершу запропонований об'єкт Комітет всесвітньої спадщини заносить до Попереднього списку всесвітньої спадщини (Tentative List). Експерти Комітету всесвітньої спадщини разом з ICOMOS визначають, з виїздом на місце, чи відповідає запропонована пам'ятка встановленим критеріям автентичності й історико-культурної цінності, і якщо так — пропонують черговій щорічній сесії Комітету всесвітньої спадщини ухвалити позитивне рішення, яке приймається голосуванням простою більшістю. Кожній пам'ятці присвоюється індивідуальний номер.

Кожна така пам'ятка відповідає цілому комплексу критеріїв, які є водночас і критеріями занесення пам'яток до ВУЕ. Крім найважливішого й фундаментального критерію автентичності, який є обов'язковим, пам'ятка, внесена до Списку всесвітньої спадщини, має відповідати щонайменше одному з таких п'яти критеріїв:

1) репрезентує шедевр творчого генія людини; або справила значний вплив протягом певного часу чи у певному культурному ареалі на розвиток архітектури, монументального мистецтва, розпланування міст чи створення ландшафтів;

2) є унікальним, винятковим свідоцтвом цивілізації чи культурної традиції, що зникла;

3) є визначним зразком якогось типу будівлі, архітектурного ансамблю або ландшафту, що ілюструє один чи декілька значних періодів історії людства;

4) є визначним зразком людського поселення або традиційного заселення території, репрезентативних для культури (чи культур), особливо якщо вони стають вразливими під впливом безповоротних змін;

5) є безпосередньо або в якийсь матеріальний спосіб пов'язаним з подіями або існуючими традиціями, ідеями, віруваннями чи художніми та літературними творами, що мають виняткову загальнолюдську цінність¹⁸.

Комітет всесвітньої спадщини складає, оновлює й публікує, коли цього вимагають обставини, список пам'яток, що фігурують у Списку, для врятування яких вимагаються значні роботи і щодо яких у рамках Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. відповідна держава просить або може просити міжнародної допомоги. Це Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою (List of World Heritage Sites in danger). Станом на 2024 р. у ньому 56 пам'яток у 33 країнах, у тому числі всі пам'ятки на території Сирії та 3 пам'ятки України. Занесення в такий список свідчить про необхідність особливої уваги до цих пам'яток та вживання невідкладних заходів щодо їх врятування та збереження. У разі покращення ситуації пам'ятку вилучають зі Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Якщо стан пам'ятки погіршився настільки, що це призвело до втрати нею характерних рис, які обумовили її занесення до Списку всесвітньої спадщини, застосовують процедуру виключення цієї пам'ятки з зазначеного Списку за пропозицією або за згодою уряду відповідної країни. Три пам'ятки з трьох країн протягом 2007–2021 рр. виключено зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Пам'ятки, внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, підвищують міжнародний престиж країни, в якій вони розташовані, позитивно впливають на розвиток внутрішнього й міжнародного туризму. Унесення українських пам'яток до Списку й належне адміністрування ними сприяє інтеграції України у світовий культурний простір. Станом на квітень 2024 р. у Списку всесвітньої спадщини є такі українські пам'ятки:

1. Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра (1990).
2. Львів — ансамбль історичного центру (1998).
3. Геодезична дуга Струве (транскордонний об'єкт, 2005).
4. Стародавні й первісні букові ліси Карпат й інших регіонів Європи (транскордонний об'єкт, 2007).
5. Резиденція митрополитів Буковини і Далмації (2011).

---

¹⁸ Вечерський В. Охорона культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні // Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 287–298.

6. Дерев'яні церкви Карпатського регіону Польщі і України (транскордонний об'єкт, 2013).

7. Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора (2013).

8. Історичний центр міста Одеси (2023).

Серед них 7 культурних об'єктів і 1 природний; 3 транскордонні, що включають значну кількість окремих об'єктів. Найбільший поступ у справі занесення своїх пам'яток до Списку всесвітньої спадщини Україна мала 2013 р., коли вдалося занести одразу дві пам'ятки, після чого настала 10-річна перерва, чого в нашій історії раніше не було.

Станом на 2024 р. до Попереднього списку всесвітньої спадщини (Tentative List) занесено 16 об'єктів з України:

1. Історичний центр Чернігова 9-13 ст. (1989).

2. Культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському (1989).

3. Могила Тараса Шевченка та державний історичний і природний музей-заповідник (1989).

4. Національний степовий біосферний заповідник «Асканія Нова» (1989).

5. Дендрологічний парк «Софіївка» (2000).

6. Бахчисарайський палац кримських ханів (2003).

7. Археологічне місце «Кам'яна могила» (2006).

8. Миколаївська астрономічна обсерваторія (2007).

9. Комплекс пам'яток Судацької фортеці 6-16 ст. (2007).

10. Астрономічні обсерваторії України (2008).

11. Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, церкви Святого Кирила і Святого Андрія, Києво-Печерська лавра (2009; це — спроба розширити пам'ятку «Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра»).

12. Торгові пости та фортифікації на генуезьких торговельних шляхах. Від Середземномор'я до Чорного моря (2010).

13. Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (2012).

14. Історичне середовище столиці кримських ханів у Бахчисараї (2012).

15. Держпром (Будівля державної промисловості) (2017).

16. Тіра — Білгород (Аккерман), на шляху з Чорного моря до Балтійського моря (2019).

Проте ці об'єкти до Тематичного реєстру гасел не внесено, оскільки перспективи набуття ними статусу пам'яток всесвітньої спадщини є до-

силь непевними. Про самі ж пам'ятки, комплекси й ансамблі їх, які входять до зазначених вище номінацій, уже написані й опубліковані окремі статті у ВУЕ.

Структура Тематичного реєстру гасел є досить простою. У ньому наведено всі без винятку пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в алфавітному порядку їхніх українських найменувань. Така послідовність відповідає структурі ВУЕ, але принципово відмінна від структури Списку всесвітньої спадщини. В останньому, виставлену на офіційному вебпорталі Комітету всесвітньої спадщини, групи пам'яток певних країн розміщено за англійською алфавітом англійських найменувань відповідних країн. У межах кожної країни пам'ятки у Списку розміщено за роками внесення їх до Списку всесвітньої спадщини (при цьому рік занесення у самого Списку не зазначено, його слід вишукувати окремо, відкриваючи інформаційну довідку про кожну пам'ятку). Система зрозуміла й придатна до користування, хоча й не ідеальна.

У Тематичному реєстрі гасел охоплено 1203 позиції, кожна з яких присвячена конкретній пам'ятці всесвітньої спадщини. Кожне гасло має уніфікований вигляд, наприклад:

Валлетта, місто (англ. City of Valletta) — архітектурне середовище ранньомодерного міста-фортеці (Мальта), пам'ятка всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з 1980.

Тут на першому місці подано українську назву з застосуванням інверсії, усталеної для ВУЕ; далі у дужках — назва в оригіналі, тобто англійською мовою у документі World Heritage List, як він виставлений на офіційному вебпорталі ЮНЕСКО¹⁹. Далі подано коротку дефініцію, яка лаконічно розкриває суть відповідної пам'ятки, приміром: архітектурне середовище, культурний ландшафт, природний ландшафт, що охороняється, заповідник, історичний центр міста, пам'ятка, комплекс чи ансамбль пам'яток тощо. Іноді зазначається історична доба, до якої належить пам'ятка, а в окремих випадках — точне її датування. Після цього в дужках зазначено країну чи країни, в якій (в яких) конкретну пам'ятку, окремі її складові розташовано, зазначено її статус пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО і з якого року (або років).

Викладене у попередніх абзацах потребує належних роз'яснень.

---

¹⁹ UNESCO. World Heritage Convention. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

Щодо мови, з якої ми перекладали найменування пам'яток на українську мову. На вебпорталі World Heritage List можна знайти стислу інформацію про пам'ятки кількома робочими мовами ЮНЕСКО, у тому числі арабською, китайською, російською, японською (української серед них немає). Проте оригінали всіх документів ЮНЕСКО та її підрозділу — Комітету всесвітньої спадщини — створюють і публікують тільки двома офіційними мовами: англійською і французькою. Тільки такі тексти є оригіналами. Усі іншомовні переклади не є і не вважаються автентичними. Про те, наскільки іншомовні версії можуть бути недбалими й навіть помилковими, свідчать переклади на російську мову, виконані вкрай нефахово, тож покладатися на них неприпустимо. Саме тому в гаслі ми подаємо автентичну назву пам'ятки англійською мовою — для всіх країн, крім Франції, а французькою мовою — для французьких пам'яток. Таке рішення є результатом зрозумілого прагнення до уніфікації, поєднаного зі слушною повагою до Франції як країни, у якій постійно і комфортно перебувають штаб-квартири більшості світових культурницьких і пам'яткоохоронних організацій.

У документах ЮНЕСКО та Комітету всесвітньої спадщини здебільшого використовують термін «об'єкт», який ми зазвичай перекладаємо як «пам'ятка». Ми робимо це цілком свідомо з огляду на те, що у різних мовних і юридичних традиціях один і той самий термін нерідко має різні значення. В українській правничій традиції об'єкт культурної спадщини має не постійний, а тимчасовий охоронний статус до часу, поки Мінікультури не вирішить дилему: вносити його чи не вносити до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Якщо так — він стає пам'яткою; якщо ні — втрачає охоронний статус. Водночас за правилами Комітету всесвітньої спадщини все, що вноситься до World Heritage List, має бути не об'єктом, а саме пам'яткою, причому навіть не місцевого, а національного значення. Тож по суті всі вони є пам'ятками й мають називатися саме так.

До особливостей перекладів найменувань слід віднести деякі спеціальні терміни, такі як зони, ареали, санктуарії тощо. Перекладаючи їх, ми беремо до уваги контекст, тобто чим є по суті той комплекс, ансамбль пам'яток, чи природний або культурний ландшафт, який в англійському оригіналі називається «санктуарій». Якщо це монастир — християнський, буддистський чи індуїстський комплекс сакральних споруд, то його можна перекласти як «святилище». Але «санктуарій морських черепах» не може

бути святилищем, бо контекст нам підказує, що йдеться про природний заповідник, створений для збереження популяції морських черепах. У цьому й аналогічних випадках ми різні санктуарії, зони й ареали перекладаємо вітчизняним терміном «заповідник».

Якщо гасло присвячено серійній транскордонній номінації — у дужках вказують в алфавітному порядку країни, не територіях яких розміщено різні частини єдиної пам'ятки.

Протягом свого побутування як пам'яток всесвітньої спадщини окремі номінації іноді розширюють, іноді — доповнюють, іноді — вилучають з них «зайві» або зіпсовані об'єкти. У таких випадках наприкінці гасла вказуємо роки, коли в номінацію вносять суттєві зміни, проте в гаслі ми їх не конкретизуємо, оскільки це має бути зроблено у відповідній енциклопедичній статті. Так само у гаслі ми не вказуємо номер, під яким пам'ятка значиться у World Heritage List, її площу та площу її буферної зони — ці подробиці залишаємо для відповідної енциклопедичної статті.

Анонсований тут Тематичний реєстр гасел не є (і в принципі не може бути) повним і вичерпним, оскільки Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО щороку в липні збирається на свої чергові сесії і на кожній з них вносить нові пам'ятки до World Heritage List. Зрозуміло, що всі ці доповнення мають фіксуватися у ВУЕ, принаймні в її електронній версії, причому це можна робити в режимі реального часу. Крім цього, при написанні відповідних енциклопедичних статей можуть бути уточнені як найменування якихось конкретних пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, так і їхні дефініції.

3.3. ДОСВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Процес глобалізації та його негативний вплив на культурні традиції, зокрема нематеріальну культурну спадщину, залишається однією з головних проблем сьогодення. Однак існує і ряд інших проблем, тісно пов'язаних з навколишнім середовищем, які в сукупності ставлять під загрозу існування різних проявів нематеріальної культурної спадщини: технічний прогрес і модернізація всього світу, процеси міграції та урбанізації, війни, руйнація пам'яток та закладів культури, демографічні та економічні кризи, глобальні екологічні проблеми і багато інших чинників. Саме тому сьогодні головним завданням залишається виявлення, фіксація, збереження та популяризація цих форм нематеріальної культурної спадщини.

Основним документом, який визначає сутність нематеріальної культурної спадщини та регламентує діяльність щодо її збереження є Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини, яка була ухвалена 17 жовтня 2003 р. Відповідно до Закону України «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» 6 березня 2008 р. Україна приєдналася до Конвенції²⁰.

Останніми роками помітними стали згуртовані дії в контексті реалізації основних положень Конвенції на всіх рівнях виконавчої влади та місцевого самоврядування. Активно сприяє цьому і децентралізація як процес передачі значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності від державних інституцій громадам. Саме їм належить повне право вибору ключових векторів розвитку територіальних об'єднань.

Саме нематеріальна культурна спадщина у всіх її проявах (усних традиціях та формах вираження, зокрема, в мові як носії НКС; виконавському мистецтві; українській кухні; звичаях, обрядах, святкуваннях; традиційній народній музиці; знаннях та практиці, що стосуються природи та Всесвіту; традиційних ремеслах) здатна заявити світові про унікальність локальної ідентичності території та її мешканців.

Основні цілі державної політики останніх років спрямовані на поширення знань про традиційну українську культуру і на відродження національної ідентифікації. Наразі Міністерство культури та інформаційної

---

²⁰ Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини // Верховна Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d69

політики України забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах охорони культурної спадщини, музейної справи, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, відновлення та збереження національної пам'яті.

Одним із дівців збереження спадщини є комунальна організація «Вінницький обласний центр народної творчості» — спеціалізована науково-методична культурна установа²¹. Працівники центру надають необхідну методичну та практичну допомогу керівникам аматорських об'єднань, фольклористам, етнографам, майстрам, також працюють над відродженням втрачених аспектів культури, популяризуючи українську народну творчість. Одним із напрямків роботи в умовах сьогодення стає дослідження, фіксація та охорона елементів нематеріальної культурної спадщини територіальних громад області.

Потреба в збереженні нематеріальної культурної спадщини обумовлена тим, що нематеріальна культурна спадщина є частиною національної історії та спадщини; збереження нематеріальної культурної спадщини означає збереження національної культури в умовах глобальної уніфікації; нематеріальна спадщина, становить мозаїку скарбниці культурного різноманіття людства; збереження нематеріальної культурної спадщини задовольняє глибинні потреби людей у самовираженні, почутті прекрасного.

Важливо при цьому організовувати, долучатися та здійснювати заходи зі збереження нематеріальної культурної спадщини, що може слугувати для формування серед фахівців нового покоління — таких необхідних зараз якостей, як патріотизм та почуття причетності до історичної спадщини свого народу.

З метою підвищення фахового рівня з питань охорони нематеріальної культурної спадщини (НКС), обміну досвідом та координації діяльності у сфері НКС фахівці Вінницького ОЦНТ долучилися до роботи Всеукраїнських та Міжнародних онлайн семінарів та конференцій, серед яких:

- всеукраїнський онлайн семінар для директорів ОЦНТ України та працівників, відповідальних за напрямок НКС з обміну досвідом організацій, що координують діяльність у сфері НКС на регіональному рівні «Практики відновлення та підтримки спільнот»;

---

²¹ Вінницький обласний центр народної творчості (офіційний сайт). URL: <https://vocnt.org.ua/>

- семінар з НКС та презентація книги «Нематеріальна культурна спадщина в системі національного міжнародного законодавства» (Франція-Латвія) організованого Центром розвитку «Демократія через культуру» спільно з Інститутом культурології Національної академії мистецтв України, за підтримки кафедри ЮНЕСКО з питань НКС та законодавства Латвійської академії культури. Книгу презентувала одна з авторів Аніта Вайваде;

- міжнародна онлайн конференція «Головний інструмент НКС – основа об'єднання всіх зацікавлених сторін», організованою Міністерством культури та інформаційної політики України, ГО «Центр розвитку «Демократія через культуру та інформаційний партнер «Фундація суспільність»;

- онлайн семінар про результати проекту ЮНЕСКО «Навчати та вчитися за допомогою живої спадщини»;

- міжнародна онлайн конференція «Креативний потенціал економіки культури в повоєнній відбудові України», в якій взяли участь представники з Австралії, Сербії, Великої Британії та Шотландії;

- практичний семінар (воркшоп) «Практика виявлення та підтримки елементів НКС» з обміну досвідом роботи відповідальних за НКС (в онлайн режимі на платформі Zoom), онлайн практична конференція «Діяльність координуючих організацій у сфері НКС: підсумки-2022 та пріоритети-2023» для відповідальних за напрямки НКС в регіоні;

- участь у роботі інтернет-конференції щодо моніторингу стану життєдіяльності елементів НКС організованої УЦКД та в онлайн інформаційному семінарі на тему «Інвентаризація НКС на національному рівні», організованого МКтаПІ України;

- участь у всеукраїнському семінарі на тему: «Побудова стратегії охорони НКС на рівні громад за надзвичайних умов і кризових ситуацій», організованого МПІУ, а також долучилися до робочої наради (на платформі ZOOM) з напрацювання спільних планів роботи з УЦКД щодо збереження НКС, робочій зустрічі з працівниками УЦКД (формат онлайн), щодо наповнення інформацією віртуального музею на елемент НКС «Обрядові хліби Вінниччини».

Вінницький обласний центр народної творчості долучився до загально-національного флешмобу з нагоди річниці приєднання Конвенції ЮНЕСКО про охорону НКС організованого Міністерством культури та інформаційної політики України, до проекту «НКС в документальних

джерелах» (поповнення фондів Національної історичної бібліотеки України літературою про елементи НКС, які побутують на території Вінниччини» та відкритого вебінару з презентації результатів пілотного проєкту ЮНЕСКО «Підтримка життєстійкості українських дітей через викладання і навчання за допомогою живої спадщини». Робота над популяризацією елементів НКС продовжується через культурно-мистецькі заходи, акції, фестивалі, виставки, конкурси.

Нематеріальна культурна спадщина — генетичний код українського суспільства, основа національної самобутності та самосвідомості. Національна спадщина потребує як її збереження та популяризації на державному рівні, так і підтримки з боку соціологічних груп різних регіонів. Переконані, зберігаючи культурну самобутність, можна забезпечити розвиток єдиної та сильної держави з великою культурною спадщиною, а також досягнути покращення туристичного потенціалу України.

3.4. БІБЛІОТЕКА — НЕОБХІДНА ЧАСТИНА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Бібліотеки сьогодні — це не лише посередник між людиною і інформацією. Вони є своєрідною ланкою між минулим (оскільки зберігають огром пам'яток нашої культури) і майбутнім. Сьогодні бібліотека повинна бути багатовекторною системою, складним багатофункціональним соціальним інститутом, в основі якого має бути закладено соціосинергетику, раціональність, системність. Вона має розширювати сфери соціального впливу, шукати шляхи адаптації до змін в умовах сучасних суспільних трансформацій. Розвиток у вдосконалення її комунікативної, інформаційної і сервісних функцій мають забезпечувати і сприяти оперативному використанню бібліотечних фондів, створенню системи науково-інформаційних, довідково-бібліографічних ресурсів, розрахованих на інформаційні потреби різноманітних категорій читачів. Тому сьогодні бібліотека — необхідна частина соціокультурної інфраструктури суспільства. Проте вона повинна отримати новий формат, функціонал, новий сценарій для сучасних умов її існування. Це — дзеркало суспільства.

У час епохи електроніки, інтернет-ресурсів, професія бібліографа в наукових бібліотеках ніяково поступилася електронному буму, що невпинно прогресує. Інтернет — монстр, що представляє вал книжок, які з'являються, немов гриби після дощу, і не завжди мають художню і наукову цінність, а скоріше, є книгами-одноденками, для читання у транспорті. Та й самі бібліотеки сьогодні знаходяться не в кращій формі. Зруйнувалися міжбібліотечні та міжвидавничі контакти, загострилася внутрішня і зовнішня культурно-політична динаміка, що також не впливає на позитивний розвиток бібліотек і бібліографії, яка в традиційній формі та виді знаходиться під загрозою зникнення.

На численних бібліотечних конференціях та форумах порушується питання, чи взагалі потрібна професія бібліографа сьогодні, у час автоматизованих інформаційних технологій? Чи здатні бібліотекарі-бібліографи прийняти глобальний виклик інформаційного суспільства і зробити свою професію однією з найпотрібніших у прийдешньому ісячолітті? — риторичні питання. Засвоєння нових інформаційних технологій означає для бібліографії вихід із глухого кута, яким для неї була і багато в чому залиша-

ється традиційна технологія (рукописна чи машинописна)²². Впровадження в життя нових технологій дає можливість активізувати інтеграційні процеси в формуванні та використанні інформаційних ресурсів. Використовуючи новітні технології і прогресивні форми організації бібліотечної роботи в традиційному і комп'ютерному режимах, бібліографи продовжують бути незамінними в своїй практичній діяльності.

Сьогодні для професії бібліографа важливими є високий професійний науковий рівень, багатосторонні знання, володіння методикою бібліографічної роботи для здійснення професійного відбору, наукового опрацювання джерел, аналітико-синтетичного аналізу публікацій, структурування, редагування інформаційних ресурсів тощо. Важливим є синтез кількох професій: вченого філолога і професії бібліографа. В умовах інформатизації суспільства виникає інтеграція знань і професії в бібліографічній діяльності, підвищується значимість фахівців у створенні ресурсів інформаційної служби.

Яким повинен бути бібліотекар-бібліограф сьогодні і найближчому майбутньому? Процес технологічних змін у сучасному світі бурхливий, і щоб залишатися конкурентоспроможним на ринку праці, бібліотекаря-бібліографа доведеться вчитися-переучуватися все життя, отримуючи нові навички й компетенції. До кардинальних змін самої природи і філософії праці бібліотечного працівника спонукає тотальне оцифрування книжкових фондів.

Оксфордські вчені вважають, що професія бібліотекаря в сучасному вигляді зникне; у найближчі 20 років в розвинених країнах близько 45% робочих місць замінять роботи і комп'ютерні програми. Працівник має оволодіти цифровою грамотністю і мінімальними навичками програмування. Потрібні будуть працівники з академічною освітою, з нестандартним мисленням, емоційним інтелектом, що вміло налагоджуватимуть комунікацію, використовуватимуть творчий потенціал, знаходитимуть неординарні рішення. Необхідні знання іноземних мов, культури різних країн, цифрового мислення, що дозволить опрацьовувати значні масиви даних. Особливе значення матиме образне мислення — здібність зрозуміло формулювати і представляти свої думки, напрацювання. Важливу роль матиме когнітивне мислення (пізнавальне), уміння виключати непотрібну інформацію з метою максимізації когнітивних функцій і соціального розвитку користувача інформації.

---

²² Рева Л. Традиції продовжуються : до 140-річчя Нац. парлам. 6-ки України // Рідна школа. 2007. № 7/8. С. 77–78.

Досвідчений бібліограф — той, «який не подасть зайвих відомостей, буде прагнути не до показної, а до істинної повноти повідомлюваних даних, все найцінніше він збере, не пропустить нічого значного, особливо, якщо це цінне і значне сховано в якомусь рідкісному виданні, важко доступному, легко втікаючому від уваги фахівців»²³.

Зауважимо, що, зокрема, літературна бібліографія в Україні має глибокі історичні коріння. Розвивалась у двох напрямках: перший — із метою спрямовувати інтереси читачів, які займаються самоосвітою, допомагати їм засвоювати все найкраще, що створено людським генієм у галузі художньої літератури і літературознавства, другий — на допомогу професіоналам, спеціалістам цієї галузі. Особливого розвитку вона досягла в другій половині ХХ ст. Маємо напрацювання з різноманітних проблем теорії, історії та методики літературної бібліографії, ряд нарисів та біобібліографічних довідників, присвячених відомим українським бібліографам²⁴; наукові розвідки про досвід роботи відомих бібліографів В. Барвінка²⁵, С. Балухатого²⁶, П. Беркова²⁷ та інших²⁸.

²³ Лихачев Д.С. Поэзия труда библиографа // Библиография в моей жизни: Сб. очерков. Москва : Книга, 1984. С. 43.

²⁴ Гуменюк М. П. Українські бібліографи ХІХ–поч. ХХ ст. Харків, 1969; Корнейчик І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період. Харків, 1971; Рева Н. М. Бібліографія художньої літератури та літературознавства. Київ, 1979; Рева Н. М. Рекомендаційна бібліографія художньої літератури та літературознавства. Київ, 1992; Королевич Н. Ф. Українські бібліографи ХХ ст. Київ, 1998 та ін.

²⁵ Рева Л. В. И. Барвинок и его «Обзор библиографии церковно-славянских старопечатных книг» (1925) // Федоровские чтения / Сост.: М. А. Ермолаева, А. Ю. Самарин; отв. ред. В. И. Васильев. Москва, 2005. С. 415–428.

²⁶ Рева Л. С. Д. Балухатий — дослідник теоретичних і методологічних проблем літературної бібліографії (30-і роки ХХ ст.) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : зб. ст. / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. Київ, 2004. Вип. 13. С. 73–80.

²⁷ Рева Л. Творческие традиции Павла Наумовича Беркова в развитии литературной библиографии // Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття: Матер. Всеукр. наук.-тер. конф. молодих учених, 21–22 квіт. 2011 р. / Під ред. проф. В. М. Шейка та ін. Харків : ХДАК, 2011. С. 188.

²⁸ Рева Л. Архівний документ М. Ясинського про бібліографічну діяльність М. Комарова // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі / Матер. конф., присв. 85-річчю Музею книги Одеської держ. наук. б-ки ім. М. Горького (Одеса, 25–27 верес., 2007 р. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; упоряд. Т. Л. Подкупко; відп. ред. О. Ф. Ботушанська; ред. І. С. Шелестович. Одеса : ОДНБ, 2008. С. 230–245; Рева Н., Рева Л. Михайло Прокопович Гуменюк у бібліографії і в житті: Спогади // Львів. нац. наук. біб-ка України імені В. Стефаника: Історія і сучасність: Доп. та повідом. / Міжн. наук. конф., Львів, 28–30 жовтня, 2010 р. / Відп. ред. М. М. Романюк; НАН України; Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника. Львів, 2010. С. 136–138.

Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого видала біобібліографічний довідник «Українські бібліографи: Бібліографічні відомості. Професійна діяльність. Бібліографія» (у двох випусках). Видання знайомить з творчими біографіями українських бібліографів — теоретиків і практиків. Значне місце займають відомості про бібліографознавців, дослідників теорії, історії, методики бібліографії, проблем організації бібліографічної справи, викладачів бібліографії в вишах України, фахівців у галузі інформаційних технологій. Подані також матеріали про представників інших професій, які зробили певний вклад в бібліографічну справу²⁹.

Порушимо ще одне питання, спонукою до якого стала заява (ще 2013 р.) одного з представників Департаменту культури Київської міської державної адміністрації щодо можливого зменшення кількості бібліотек у м. Києві (через масове розповсюдження інтернету та електронних книг). Здається, ситуація на сьогоднішній день мало змінилася. Причини банальні — недостатнє фінансування. Але ж у європейських країнах питання про закриття бібліотек не постає. Так, у британському місті Бірмінгемі урочисто відкрили 10-поверхову бібліотеку загальною площею... 35 тисяч квадратних метрів. Це найбільший у Європі подібний заклад. Почали будувати бібліотеку в 2010 р. за фінансування 290 (!) мільйонів доларів. Загальна довжина книжкових полиць тут нараховує 24 кілометри. Бібліотека передбачена для зберігання 1,5 мільйонів книг. Також тут є зелені сади на даху і Шекспірівський меморіальний зал (оновлена кімната 1882 р. для читання).

Сьогодні бібліотеки (попри брак фінансування, кадровий голод та інші проблеми) продовжують функціонувати як культурно-інформаційні центри суспільства.

---

²⁹ Українські бібліографи: біографічні відомості, професійна діяльність, бібліографія / М-во культури і туризму України; Держ. заклад «Національна парламентська бібліотека України». Київ, 2008. Вип. 1. 232 с.; Київ, 2010. Вип. 2. 240 с.

3.5. ПЕРШИЙ ВИПУСК НАУКОВО-ДОПОМІЖНОГО БІБЛІОГРАФІЧНОГО ПОКАЖЧИКА «МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ ТА ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ»

Системне реформування у сфері національної безпеки та оборони в Україні висуває високі вимоги до медичного забезпечення Збройних сил України (ЗСУ). Медичне забезпечення є окремим видом забезпечення ЗСУ. Йдеться про систему заходів щодо збереження та зміцнення здоров'я особового складу, запобігання виникненню і розповсюдженню хвороби, надання медичної допомоги військовослужбовцям, лікування і відновлення їхньої працездатності та боєздатності після поранень, захворювань і травм.

В умовах широкомасштабного збройного вторгнення російської федерації в Україну зазначена проблема набула особливо гострого та вагомого значення. Це вимагає від медичної служби постійного удосконалення і розроблення нових підходів до надання медичної допомоги, удосконалення організаційної структури медичних формувань, здатних до роботи в складній ситуації.

Зважаючи на актуальність проблеми, фахівцями Національної наукової медичної бібліотеки України (ННМБУ) вперше підготовлено науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Медичне забезпечення антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил»³⁰, що комплексно висвітлює це питання за період 2014–2020 рр. Видання має за мету сприяти подальшому розвитку системи медичного забезпечення ЗСУ, науковим дослідженням у цій галузі, узагальненню досвіду країн-членів НАТО та впровадженню його у практику.

Основний зміст покажчика розкрито в чотирнадцяти розділах, що охоплюють 1510 бібліографічних записів друкованих праць з різних питань медичного забезпечення військ в умовах збройного конфлікту.

---

³⁰ Медичне забезпечення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил : наук.-допом. бібліогр. покажч. Вип. 1 / ННМБ України ; [упоряд.: Корнілова Л. Є., Самчук Л. І. ; наук. консультант Бойчак М. П. ; авт. вступ. ст. Жаховський В. О., Лівінський В. Г., Бойчак М. П.]. Київ, 2021. 392 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1xNg2FEvhlyKWHsdqhvhYVK_LXosPjHtm/edit

У вступній статті «Медичне забезпечення Збройних сил України під час антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил»³¹ схарактеризовано стан системи медичного забезпечення ЗСУ в різні періоди АТО/ООС.

Розділ 1 «Нормативно-правове регулювання надання медичної допомоги в зоні проведення АТО/ООС» вміщує дванадцять підрозділів, до яких включено бібліографічні записи чинних законів України та підзаконних нормативно-правових актів, згрупованих за принципом верховенства права й абеткою назв.

Розділ 2 «Організаційні засади надання медичної допомоги пораненим і хворим під час АТО/ООС» складається з п'яти підрозділів, до яких увійшли бібліографічні записи видань, в яких розглянуто проблемні питання медичного забезпечення в умовах воєнного стану, особливості медико-санітарних втрат ЗС України, проаналізовано досвід організації лікувально-евакуаційного забезпечення військовослужбовців ЗС України в умовах АТО/ООС, окреслено перспективи побудови системи цивільно-військового співробітництва у процесі надання медичної допомоги постраждалим унаслідок бойових дій, розглянуто особливості впровадження стандартів НАТО у медичній службі ЗС України.

До розділу 3 «Організація та зміст хірургічної допомоги в системі медичного забезпечення військ під час АТО/ООС» включено бібліографічні записи публікацій, присвячених загальним питанням хірургічного лікування наслідків сучасної бойової травми, змісту й особливостям надання хірургічної допомоги при бойовому ушкодженні різної локалізації — травми черепа і головного мозку, органів зору, ЛОР-органів, щелепно-лицевої ділянки, хребта і спинного мозку, грудної клітки, живота, кінцівок, таза та тазових органів, ушкодження магістральних судин, рани м'яких тканин. Розділ складається з тринадцяти підрозділів. У підрозділі 3.13 «Інфекційні ускладнення поранень і травм» вміщено бібліографічні записи документів, в яких окреслено чинники ризику розвитку ранової інфекції, висвітлено питання комплексного лікування інфекційних ускладнень сучасних бойових поранень.

---

³¹ Жаховський В. О., Лівінський В. Г., Бойчак М. П. Медичне забезпечення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил : наук.-допом. бібліогр. покажч. Вип. 1 / ННМБ України ; [упоряд.: Корнілова Л. Є., Самчук Л. І. ; наук. консультант Бойчак М. П. ; авт. вступ. ст. Жаховський В. О., Лівінський В. Г., Бойчак М. П.]. Київ, 2021. С. 12–29.

Бібліографічні записи публікацій, в яких охарактеризовано різні види анестезіологічного забезпечення, розглянуто особливості та окреслено завдання інтенсивної терапії поранених з урахуванням сучасних підходів та стандартів, увійшли до розділу 4 «Особливості надання анестезіологічної допомоги й інтенсивної терапії при бойовій хірургічній травмі».

У розділі 5 «Організація терапевтичної допомоги військовослужбовцям під час АТО/ООС» документи згруповано за такими підрозділами: 5.1 «Загальні питання особливостей перебігу захворювань терапевтичного профілю», 5.2 «Захворювання внутрішніх органів», 5.3 «Нервова система», 5.4 «Інфекційні захворювання». До розділу увійшли бібліографічні записи видань, в яких розглянуто терапевтичні аспекти війни на Сході України. Підрозділ 5.2 «Захворювання внутрішніх органів» поділено на окремі пункти, в яких згруповано бібліографічні записи документів про захворювання органів кровообігу, травлення, дихання і сечостатевої системи.

Розділ 6 «Ураження внутрішніх органів при бойовій травмі» складається з шести підрозділів і містить бібліографічну інформацію щодо особливостей ураження внутрішніх органів при сучасній бойовій травмі, зокрема зміни зі сторони серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту, органів дихання, нирок, крові, а також щодо методів лікування і профілактичних заходів захворювань внутрішніх органів.

У документах, бібліографічні записи яких увійшли до розділу 7 «Неврологічні аспекти черепно-мозкової травми», розкрито такі питання: патогенез, діагностика і лікування гострої бойової черепно-мозкової травми, особливості відновлення здоров'я в учасників бойових дій тощо.

Розділ 8 «Організація стоматологічної допомоги військовослужбовцям під час АТО/ООС» містить інформацію про публікації, в яких проаналізовано стан стоматологічної допомоги військовослужбовцям в зоні бойових дій, окреслено шляхи покращення і запропоновано нову модель організації стоматологічної допомоги з урахуванням стандартів НАТО.

Проблема віддалених наслідків посттравматичного стресового розладу (ПТСР), їх діагностики, адекватної оцінки, лікування, реабілітації має важливе загально-медичне та соціально-економічне значення. Про це свідчать документи, що увійшли до розділу 9 «Організація психіатричної та медико-психологічної допомоги військовослужбовцям під час АТО/ООС». У п'яти підрозділах розділу вміщено бібліографічні записи публікацій, в яких здійснено ґрунтовний аналіз проблеми негативних психічних

станів військовослужбовців, що виникають під час бойових дій і після їх закінчення, ПТСР, психіатричної допомоги військовослужбовцям та їх медико-психологічної реабілітації.

У розділі 10 «Медицина реабілітація та санаторно-курортне лікування військовослужбовців і ветеранів військової служби» вміщено інформацію про публікації, в яких проаналізовано стан забезпечення санаторно-курортним лікуванням військовослужбовців після отриманих трав, висвітлено актуальні питання і перспективні напрямки реабілітації осіб з бойовими пораненнями, зокрема — розробка системи комплексної реабілітації із застосуванням інноваційних технологій.

Проблемні питання організації судово-медичної служби в особливий період є актуальними і потребують невідкладного вирішення. У розділі 11 «Організація та проведення судово-медичної експертизи» презентовано бібліографічні записи публікацій, в яких описано досвід виконання судово-медичних експертиз у випадках загибелі учасників АТО/ООС, окреслено перспективи розвитку військової судово-медичної експертизи.

До розділу 12 «Організація та проведення санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів у Збройних Силах України та діяльність служби превентивної медицини під час АТО/ООС» включено бібліографічні записи видань, в яких узагальнено і проаналізовано досвід організації санітарно-гігієнічного та протиепідемічного забезпечення військ, визначено основні завдання, які стоять перед санітарно-епідеміологічною службою Міністерства оборони (МО) України, охарактеризовано діяльність Служби превентивної медицини МО України тощо.

Медичне забезпечення є комплексом організаційних, санітарно-гігієнічних, протиепідемічних і лікувально-профілактичних, а у воєнний час — лікувально-евакуаційних заходів з метою збереження, зміцнення й відновлення здоров'я особового складу військ. Проблемам медичного забезпечення військ у інтегрованій мережі логістичного забезпечення ЗС України, удосконалення роботи військово-медичного складу в особливий період, медикаментозного забезпечення військовослужбовців присвячено публікації, бібліографічні записи яких увійшли до розділу 13 «Організація медичного постачання (медичної логістики) в районах проведення АТО/ООС».

У розділі 14 «Бібліографічні посібники з питань медичного забезпечення АТО/ООС» представлено видання з актуальних питань удосконалення

медичного забезпечення ЗСУ в зоні проведення АТО/ООС, організації взаємодії медичних служб різних міністерств і відомств в єдиному медичному просторі держави, формування сучасної системи лікувально-евакуаційного забезпечення з метою своєчасного надання медичної допомоги, проведення якісного лікування військовослужбовців до кінцевого результату.

Основними принципами, якими керувалися упорядники покажчика, є науковість, повнота, достовірність у поданні матеріалів. При підготовці бібліографічного посібника використано електронні каталоги і фонди ННМБУ, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, обласних наукових медичних бібліотек, бібліотек закладів вищої медичної освіти, сайти державних установ Міністерства охорони здоров'я України, Національної академії медичних наук України тощо.

У виданні використано систему гіперпосилань на електронні версії документів. Розкриттю змісту матеріалів покажчика сприяють анотації до бібліографічних записів. Для зручності користування до посібника додається іменний покажчик, у якому подаються за абеткою усі прізвища, що зустрічаються в бібліографічному описі та анотаціях (автори, упорядники, редактори, персоналії).

Видання адресовано науковим працівникам, військовим і цивільним лікарям, здобувачам медичної освіти, фахівцям інформаційної та бібліотечної справи й усім, хто цікавиться питаннями медичного забезпечення військ в умовах російської збройної агресії проти України.

Перспективним завданням ННМБУ у цьому напрямі є підготовка другого випуску науково-допоміжного покажчика, що міститиме бібліографічну інформацію щодо подальшого розвитку системи медичного забезпечення ЗС України та тематично і хронологічно продовжить попередній випуск.

РОЗДІЛ IV

ВИКОРИСТАННЯ
ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ

4.1. ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ДИСКУРС КОМУНІКАЦІЙНИХ ПЛАТФОРМ: ВІД МЕРЕЖЕВИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ — ДО ЕНЦИКЛОПЕДИЙНОЇ МЕРЕЖІ

Провідним трендом дослідження сучасного енциклопедичного дискурсу стало аналітичне відстеження та інтерпретація його розвитку в горизонті соціокультурних, антропологічних, технологічних, лінгвістичних, комунікативних викликів мережевого соціуму, конкретніше — в умовах трансформацій самої енциклопедистики через формування нової (мережевої) ідентичності¹. Власне, та вихідна проблема, яка визначає сучасні дискурсоцентричні розвідки, була влучно артикульована дослідницею медіа-феноменів Ю. Д. Доброносовою: як саме сучасна енциклопедистика може зберегти свої сутнісні характеристики і водночас бути актуальною й запитаною, як в мережевій науковій комунікації, так і в ширшому соціокультурному контексті².

Фактично енциклопедії, які радикально змінили свій спосіб буття з друкованого на «вебівський», «онлайнний», «медієвий», «net-овий», що далі стають не так елітарно-іміджевим, як базовим (фоновим) накопичувачем, транслятором і зберігачем знання, своєрідним інформаційним «павербанком», який живить освітні, наукові, культурні, медіа-ресурси, індивідуальну й колективну свідомість і є наймісткішим архівом соціальної пам'яті. Понад те, мережево організовані енциклопедії набули роль активного суб'єкта, що впливає на когнітивну й комунікативну царини людського буття, тобто здатен: а) виформовувати новий характер енциклопедичного дискурсу; б) розвивати нові способи комунікації творців і споживачів енциклопедичної інформації; в) конструювати нові моделі, структури, парадигми і форми функціонування (трансляції, обігу, зберігання, обробки, використання) накопиченого суспільством знання; г) створювати супровідні наукові, просвітницькі, експертні, когнітивні мережі;

---

¹ Див.: Енциклопедистика: генеза в часі та просторі (до 30-річчя проголошення незалежності України): колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. 320 с.

² Доброносова Ю. Д. Антропологічні виклики мережевого суспільства та мережева природа сучасного енциклопедичного дискурсу // Енциклопедистика: генеза в часі і просторі: (до 30-річчя проголошення незалежності України): колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 48.

г) продукувати новий тип енциклопедичної мережевої культури. Усе це в підсумку свідчить про добу нових форм управління знаннями людства («не епоху змін, але зміну епохи»).

Входячи в інтерактивний простір як носії особливим чином організованого знання, і водночас впускаючи цей інтерактивний простір у себе (як-от вікіпедія), мережеві енциклопедії закономірно стають заручниками інформаційно-комунікаційних технологій, з усіма їх перевагами, ризиками і небезпеками. Прагнення до максимальної доступності інформації для щобільшого кола споживачів і якнайкращої адаптації до технологічних інновацій з необхідністю змінює енциклопедичний дискурс за вимогами відкритих мереж, нелінійного мережевого мислення, скоригованих комунікативних кодів і швидко оновлюваного медіадосвіду.

Енциклопедичний контент у мережевому суспільстві, як ніколи раніше, перебуває в такому конкурентно-інформаційному середовищі, що загрузає в океані полімедійного обігу неперевіреної, хибної, фейкової, псевдонаукової інформації (притому інформації з високою мірою популярності та атрактивності). Дилема «плекати традиційний енциклопедичний дискурс / звернути на шлях комунікативних інновацій» спонукає шукати серединні шляхи поміж мережевою природою творення й функціонування сучасного знання і збереженням «енциклопедичного габітусу», між континуальністю й діалогічністю, між універсалістським соціокультурним контекстом і націоцентричністю; розвивати власні дискурсивні практики, однаково значимі для репродуцентів і реципієнтів енциклопедичного знання.

Знаменита формула Ж. Дерріди «все є дискурс» маркувала дискурсивний поворот в постмодерній науці: новітні теорії, власне, й розглядають дискурс як інтегральний феномен, мережевий комунікаційний простір / мисленнєво-комунікативну діяльність, що моделює комунікативні ситуації, виробляє нові комунікативні стратегії, конструює та переформатує реальність, містить лінгвістичну та екстралінгвістичну структуру, і такий, що детермінований (прямо чи опосередковано) соціокультурними, політичними, технологічними, прагматично-ситуативними, психологічними тощо чинниками комунікативного середовища³.

---

³ Див.: Пролеєв С. Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності // Філософська думка. 2022. № 2. С. 67–82.

Серед множини різноманітних дискурсивних практик енциклопедичний дискурс історично посідав особісне місце. З-поміж його провідних ознак традиційно вказували: цілісність, структурованість, інтертекстуальність, ясність, логічність (ми б додали — й логоцентричність), тематичність, дискретність, прагматична акцентованість, адекватність, світоглядність.

Реальність глобалізації та інформатизації, які спровокували інтенсивне зростання дегуманістичних інформаційних потоків і ресурсів (від квазінаукових знань до політично контрольованої пропаганди), переводить енциклопедичний дискурс у категорію найзапитаніших. Це зумовлене, зокрема, націленістю енциклопедистики (як концептуальної методології й практики творення енциклопедій) на: а) опрацювання та упорядкування значних масивів інформації; б) добір вивіреної, питомо наукової фактології, концентрацію об'єктивної (часом — ціннісно-нейтральної) інформації; в) репрезентацію накопичуваних людством знань у зручній, систематизованій, та інформаційно-компактній формі.

Здатність енциклопедій бути організованою та структурованою сумою людських знань, транслювати значущі знаннєво-наукові парадигми в середовищі неосяжних мережево-інформаційних впливів стала підставою для актуалізації нових дослідницьких завдань, зокрема:

- пошуку гібридних форматів функціонування й трансляції енциклопедичного знання;
- дослідження впливу комунікативних трансформацій на інститут науки⁴ та енциклопедичну репрезентацію наукового знання;
- рефлексій щодо побудови енциклопедичних дефініцій як «вершинної репрезентації» технологій «лінгвального об'єктивування концептуальної картини світу» (предметів, явищ, подій, понять, дій, процесів, станів, відношень та ін.)⁵;
- випрацювання інтегральних моделей енциклопедичного дискурсу;
- конструювання різноманітних гібридних типів дискурсу на основі енциклопедичного;

---

⁴ Див.: Васильченко А., Вяткіна Н., Гардашук Т. та ін. Комунікативні трансформації в сучасній науці: Монографія / Відп. ред. Т. Гардашук. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2022. 394 с.

⁵ Степаненко М. Мовна картина світу й енциклопедичний дискурс: когніція, претекст, постскриптум // Енциклопедичний вісник України. 2022. Вип. 14. URL: <https://evu.encyclopedia.kyiv.ua/doi/10.37068/evu.14.2.pdf>

- сполучення енциклопедичного дискурсу і прикладних соціально-комунікаційних технологій об'єктивування та просування енциклопедичного контенту;

- вивчення нових способів функціонування міждисциплінарного, енциклопедично орієнтованого знання в суспільстві в сув'язі із завданнями формування критичного мислення, протидії псевдонауці тощо;

- розвитку і взаємодії національних енциклопедійних платформ, обміну енциклопедичним медіадосвідом;

- розпрацювання якісно відмінних, технологічно сучасних, іміджетворчих, поліфункціональних інформативно-енциклопедійних ресурсів у незалежній Україні тощо.

Прикметно, що розвідки в галузі конструювання інтегральної моделі енциклопедичного дискурсу (ІМЕД) нерідко використовують «принцип тетраедра» та розглядають таку модель як єдність чотирьох секторів: когнітивного, соціального, мовного і культурного, що обумовлені, взаємопов'язані й актуалізовані за допомогою п'ятої площини — комунікативної діяльності. При цьому когнітивний сектор характеризують як фрагмент концентрованого знання з певної предметної царини, що поданий у стислій і водночас інформаційно-місткій формі; мовний — як предметно-знаковий складник дискурсу, енциклопедичний текст, у якому особливими мовними засобами висловлено концентроване знання (включно з лексикою, граматику, дефінітивною та композиційною структурою тощо); соціальний — як певний соціально обумовлений акт комунікації автора й адресата (споживача), зокрема й історично сформовані жанри енциклопедичних видань («зеркала», компендіуми, суми, довідники, енциклопедичні словники тощо); культурний — як відбиття культурних цінностей, світоглядних ідей, картини світу, притаманних певному народу й періоду, і водночас як актуальний зліпок його базових культурних універсалій. У цій моделі лишається, втім, поза увагою ментальні, епістемно-творчі, символіко-семантичні характеристики творення енциклопедій, які повною мірою не вкладаються, ні в когнітивний, ані в культурний аспект в їхньому традиційному тлумаченні. Головну мету енциклопедичного дискурсу зазвичай розуміють саме як інформативну, знаннєво-транслятивну, а він сам постає як деякий інтегральний об'єкт, вербалізований синтез знань, мови, культури, соціального простору й водночас процес сполучення (інтегрування, синтезування) комунікативної

діяльності представників різних соціумів і творення глобальних семантичних структур.

Проте набуття мережевими енциклопедіями нового інтерактивно-комунікативного потенціалу зміщує актуальний фокус досліджень на проблему взаємозв'язку енциклопедичного дискурсу (в єдності його мовно-лінгвістичних та екстралінгвістичних складників) із цариною прикладних соціальних комунікаційних технологій, зокрема комунікаційними платформами.

Виходимо з того, що комунікаційні платформи сьогодні потрактовують як концептуально нове поняття на позначення явища, що стало наслідком еволюції соціальних мереж та аматорських медій, набуло унікальних особливостей і якостей. Природа цього феномену ще не вповні висвітлена та є предметом дискусій. Але одним із найцікавіших аспектів є, на наш погляд, дослідження множини можливих дискурсів (а особливо — інтегрально-енциклопедичного) комунікаційних платформ.

Вивчення історії розвитку та механізмів формування комунікаційних платформ призвело зрештою до виокремлення різних видів (або категорій) дискурсу мережових комунікацій: публіцистичного, культурологічного, критичного, діджитального тощо⁶. А також методологічної настанови (Дж. Торфінг, М. Талбот, А. Карвальо та ін.) враховувати історичний характер дискурсу комунікаційних платформ та контекст соціальної практики суспільства⁷.

Рефлексія й критика продуцента інформації, а рівним чином оточення, середовища, дійсності; вільне висловлення думки (та спосіб її висловлення); спорадичний обмін міркуваннями (і множинність, варіативність такого обміну), розмивання меж спілкування та структури комунікатив-

---

⁶ Див.: Dosenko A. Discourse of Communicational Platforms : critical and digital typology // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. 2020. № 3 (43). С. 72-77; Dosenko A., Iukiel G., Synowiec A., Pohrebniak I., Shevchenko V. Communication Platforms: New Positions and Appointment // International Journal of Management. 2020. Vol. 11. Is. 3. P. 294–303.

⁷ Torfing J. Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challengers // Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance / Ed. by D. R. Howarth, J. Torfing. Houndmills; Basingstoke; Hampshire : Palgrave Macmillan, 2005. P. 1-32.; Carvalho A. Discourse Analysis and Media Texts: a critical reading of analytical tools. URL: https://www.researchgate.net/publication/288984827_Discourse_analysis_and_media_texts_a_critical_reading_of_analytical_tools; Talbot M. Media Discourse Representation and Interruption. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. P. 3–17. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/media-discourse/introduction-media-and-discourse/837BEC902D7F89F35178B3135734E2DA>

них позицій; звільнення від особистих фобій (бути непочутим, заскоченим, спійманим), можливість маскування, уявного, аватарного ідентитету; опозиційність до однозначності, ортодоксії, нав'язування пріоритетів, офіційної пропаганди, а відтак і зростання авторитету соціальних мереж, порівняно з традиційними медіями, — усе це спонукає до нового погляду на комунікаційні платформи як на соціально-інтерактивний та дискурсивно-творчий феномен.

Вже зараз висловлюють припущення про можливість переходу комунікаційних платформ на якісно новий рівень — інституалізації, тобто усталених практик громадянського суспільства, чинника впливу на громадську думку та світогляд аудиторії, творення національного іміджу, а водночас — і про ймовірність тенденції до формування нового владно-політичного та ідеологічного вектору та структури владних відносин в інформаційному дискурсі, перетворення комунікаційних платформ на засоби формування бажаного соціального порядку, контрольованого насичення інформаційного поля, реструктуризації публічної інформації, генерування колективних думок і свідомості.

Для сучасного розвитку енциклопедистики наразі важливо те, що медіакомунікаційні платформи й мережі увиразнюють існування цікавого феномену — мережевих міждисциплінарних царин. Йдеться про комунікативну архітектуру взаємопов'язаних спільнот різно-фахових науковців (авторів енциклопедичних статей), експертів, освітян, редакторів, айті-працівників та ін., які утворюють специфічні мережі взаємодій і мережі знань, а стосунки між учасниками зумовлені подібністю їхніх дискурсивних практик. Це відкриває шлях до аналізу сучасного енциклопедичного дискурсу як соціосемантичної мережі з багаторівневою динамікою комунікацій на всіх етапах створення, поширення, оновлення, функціонування енциклопедичного знання, полілогу носіїв інформаційних, знанневих, освітніх і енциклопедійних технологій. А поряд із тим — і шлях творення нових енциклопедійних комунікаційних платформ національного, наднаціонального, світового рівня.

Безумовно, енциклопедійні комунікаційні платформи мають низку явних переваг і недоліків, які вже є предметом рефлексій. Серед позірних переваг: здатність до тривалого актуального існування; широка споживачко / користувачька аудиторія; тематичне, семантичне, макроструктурне упорядкування інформації; інтенсивне фахове наповнення контенту;

творення повноцінного крос-медійного гіпертексту; прирощення темпів популяризації знань; упізнаваність; формування етосу енциклопедичної комунікації. Вартує, що першочергова ознака комунікаційних платформ (яка відрізняє її від масового сегменту соціальних мереж) — це суспільно важливі теми, які привертають високий рівень суспільного інтересу. Водночас такі платформи вимагають від продуцентів енциклопедій фахового оволодіння новими комунікаційно-прикладними інструментами, новітніми підходами до взаємодії з аудиторією та подолання спокуси скористатися набутими засобами впливу на споживачів інформації, популістськими прийомами, конструювання наперед визначеного оцінного світоставлення, управління громадською думкою.

Головне призначення фахово орієнтованих комунікаційних платформ — нова якість комунікації та інформаційного обміну в галузі (науці, бізнесі, культурі, спорті тощо), нової галузевої медіакультури, нових способів категоризації та ідентифікації. Інший аспект — це новий спосіб витворення і буття соціальної / корпоративної солідарності, заснованої на віртуальних зв'язках.

Апробацією енциклопедичної комунікаційної платформи нового типу може стати «Європейська енциклопедична мережа, ЄЕМ» (The European Encyclopedia Network, EEN; офіційний ресурс: <https://encyclopedia.network.eu/>), заснована 2022 р. на Міжнародній конференції з енциклопедистики («European and North American Encyclopedia Conference») у м. Загребі. ЄЕМ постала як інституалізація комунікації й співпраці енциклопедистів від часу першої міжнародної зустрічі учасників редакційних колегій та видавців (Брюссель, 2019 р.). Місією ЄЕМ проголошено надати можливість для її учасників ділитися досвідом щодо поточного стану та функціональних моделей національних енциклопедій; віднаходити можливі царини для співпраці та вдосконалення національних енциклопедичних проєктів, а також сприяти призначенню енциклопедій забезпечувати доступ до надійної, перевіреної та зручної для пошуку інформації. Не меншою мірою — спільно докласти зусиль до реалізації ролі енциклопедій у збереженні національної та культурної ідентичності (особливо з огляду на постійне прирощення інформації з різноманітних, ненадійних і некомпетентних джерел), а також шукати засоби забезпечення фінансової та технічної стійкості енциклопедичних проєктів.

Ініціаторами-співзасновниками ЄЕМ стали: Болгарський енциклопедичний науково-інформаційний центр (Болгарська академія наук), Інститут лексикографії Мирослава Крлежа (Хорватія), Національна енциклопедія Данії, Грузинська енциклопедія (Грузинська національна академія наук), Національна енциклопедія Брокгауза (Німеччина), Національна енциклопедія Латвії, Науково-енциклопедичний видавничий центр Національної бібліотеки Литви імені Мартінаса Мажвідаса, Центр лексикографії Чорногорської академії наук і мистецтва, Велика норвезька енциклопедія, Енциклопедичний центр Словацької академії наук, Національна енциклопедія Швеції. Статут Європейської енциклопедичної мережі було ухвалено 20.03.2023 р. Цього року до ЄЕМ приєдналися (на Міжнародній енциклопедичній конференції в м. Осло, Норвегія, 15-16 травня 2024 р.). Інститут італійської енциклопедії «Треккані» та Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», що реалізує проєкт «Велика українська енциклопедія».

Натепер учасники мережі вільно спілкуються звичними цифровими засобами: електронної розсилки, онлайн-зустрічей, закритих дискусійних груп, хмарних технологій тощо, планують щорічно проводити міжнародні конференції наживо.

Показово, що в межах реалізації статутних завдань членами ЄЕМ було надіслано Відкритий лист від Європейської енциклопедичної мережі до виконавчого віцепрезидента Європейської комісії з питань Європи в умовах цифрової епохи (від 01.02.2023), де акцентовано інформаційні, правові, гуманістичні ризики монополізації мережево-інформаційних технологій. У документі наголошено, що в сучасну добу провідним джерелом інформації стала мережа «Інтернет», а безумовно панівною пошуковою системою — «Google». Остання заповнила таку частку ринку, що утримує фактичну монополію на доступ до пошуку знань і, своєю чергою, за результатами пошукових запитів надає безумовний пріоритет вікіпедії: укладена комерційна угода між «Google» і «Wikimedia Enterprise» означає, що контент вікіпедії й далі набуватиме щовищого пріоритету в пошукових запитах, тоді як всі альтернативи (зокрема, енциклопедичні) отримуватимуть менше трафіку та аудиторії. У підсумку йдеться про обмеження прав громадян Європи до надійних, верифікованих, науково обґрунтованих знань; факт створення неконкурентного інформаційного середовища; обмеження можливостей презентації достовірної інформації та

негативний вплив на здатність і готовність користувачів шукати альтернативні джерела інформації. З такого погляду, роль національних енциклопедій, енциклопедійних комунікаційних платформ, які акумулюють знання академічних науковців та експертів у різних галузях знань, стає ще важливішою; понад те — складником реалізації прав народів Європи на доступ до об'єктивної інформації рідною мовою. Конкурентно уражене становище національних енциклопедій відтак схарактеризоване як загроза не тільки існуванню самих енциклопедичних проєктів, але й зусиллям держав-членів ЄС та всієї наукової спільноти, спрямованим на забезпечення широкої доступності надійних знань⁸.

З огляду на це, спільна інтернаціональна академічна енциклопедійна науково-комунікаційна платформа може стати авторитетним і вкрай запитаним простором для обміну досвідом, професійного обговорення питань підготовки енциклопедій (як національного значення, так і для різних цільових аудиторій), організаційних, методологічних, змістовних, іміджевих, редакторських тощо засад формування енциклопедичного контенту; широкої популяризації енциклопедичних знань; креативного пошуку технічної, технологічної, фінансової підтримки; висвітлення ролі енциклопедій для суспільно й цивілізаційно значущої евристичної, комеморативної, культурно-охоронницької, музеєзнавчої діяльності, живлення національної, культурної, цивілізаційної ідентичності тощо. Корпоративна енциклопедійна платформа не тільки дозволить віднайти можливі галузі для співробітництва, увиразнити шляхи й засоби удосконалення національних енциклопедичних проєктів, але й визначити перспективні напрями розвитку енциклопедистики в добу швидких технологічних змін.

З нашого погляду, вповні реальними є такі можливості розвитку Європейської енциклопедичної мережі як енциклопедичної комунікаційної платформи (за припущення відносно безпечного комунікування в корпоративній спільноті):

- міжнародні вебіари, воркшопи, присвячені обговоренню актуальних питань енциклопедистики, міжнародної наукової співпраці, обміну досвідом тощо;

---

⁸ An open letter to Margrethe Vestager, the Executive Vice-President for A Europe Fit for the Digital Age of the European Commission // European Encyclopedia Network. URL: <https://encyclopedia.network.eu/news/open-letter>

• поточні актуальні дискусії зі спільних робочих проблем, спрямовані на конструктивний результат, координація дій, освоєння різноманітних варіантів інтернаціонально-командної роботи;

• забезпечення доступу міжнародної аудиторії до надбань різних національних енциклопедичних проєктів та високого рівня її поінформованості;

• репрезентація науково-методичних матеріалів, напрацьованих установами-учасниками;

• можливість заснування спільних інтернаціональних електронних видань з проблем енциклопедистики;

• обмін інформаційно-знаннєвими сегментами національних енциклопедій (зокрема тих, що стосуються національної історії, культури, сучасних здобутків), формування міжєнциклопедійного дискурсу-діалогу;

• врахування ініціатив та персональних інтересів учасників;

• пошук нових напрямів і перспектив для міжнародної співпраці (для енциклопедистів та супровідних мереж — науковців, експертів, освітян);

• інформаційне дайджестування; можливості розмаїтої блогерської діяльності, власної інформаційно-новинної системи;

• утворення спільного архіву (баз даних) ілюстративного, картографічного, інфографічного, аудіовізуального, іншого ілюстративного матеріалу тощо.

Тим актуалізуються функції, здавна притаманні енциклопедистичі, причому просвітницька, ціннісна й комунікативна просуваються на перший план, та увиразнюється нова — мережеве самоконструювання, утворення та пролонгація нових зв'язків і дискурсивних практик. Не зайве додати, що функціонування енциклопедійної комунікативної платформи ЄЕМ здатне зміцнити й саму новостворену енциклопедичну мережу, наживити її емоційною комунікацією, емпатією, співналаштованістю, завдяки чому мережева спільнота переростає на «біонічну систему» або своєрідну екосистему. Це, своєю чергою, впливатиме на здатність протистояти псевдонауковому контенту медіамереж та підвищити рівень довіри до продукту національних енциклопедій з боку європейської та світової аудиторії (на тлі спадання довіри до традиційних та аматорських медій), виховувати відповідального користувача.

Медіамережева взаємодія на базі енциклопедичної комунікаційної платформи передбачає зміцнення взаємодії між науковими та освітніми

інституціями, а відтак і підвищення рівня енциклопедій (ширше — наукових публікацій у цифрову добу) у різноманітних аспектах (когнітивних, семантичних, дискурсивних, експертних, інформаційно-технологічних), а головне — креативне генерування нових ідей і напрямів розвитку національної та європейської енциклопедистики.

4.2. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДІЙНИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ РОЗШИРЕННЯ ОНТОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЕЙ ЯК ЗАСОБУ КЕРУВАННЯ ВЗАЄМОДІЄЮ ДРОНІВ

Сьогодні безпілотні літальні апарати (БпЛА) привертають увагу фахівців у різних галузях їх застосування, як цивільних так і військових. Застосування БпЛА виявилось особливо ефективним у складних та динамічно невизначених середовищах, де доступ інших пристроїв є важкодоступним або неможливим. Досягнення в галузі штучного інтелекту (технології блокчейн, нейронні мережі, машинне навчання, семантичні технології) зробили можливим розроблення оновлених та удосконалених систем БпЛА, які можуть виконувати завдання як поодиночі, так і в складі великої групи, де завдання розподіляються між членами групи і кооперативно виконуються разом. Особлива увага сьогодні приділяється як зарубіжними, так і вітчизняними розробниками проблемам розгортання груп (роїв) БпЛА, які націлені на сумісне та скоординоване виконання певних місій (завдань) та координацію дій між окремими елементами групи, на керування роєм БпЛА і обмінювання між ними даними.

Для вирішення цих завдань пропонується використання моделі мультиагентної системи (МАС) заснованої на онтологічному представленні знань, що дає змогу БпЛА ефективно приймати рішення в різних ситуаціях під час виконання поставлених завдань. МАС звертається до онтологічних баз знань (репозиторіїв онтологій) для отримання інформації про об'єкти та компоненти, як внутрішньої платформи, так і зовнішнього середовища та для оцінки прийняття тих чи інших рішень. Це уможливорює безпечність, живучість, надійність і ефективність для успішнішого виконання завдань роєм БпЛА. Для інтелектуалізації функцій програмних агентів застосовуються методи семантичного моделювання предметної області (ПрО) та методи комбінаторної оптимізації.

Розроблення моделі МАС, базованої на онтологічному представленні знань (передбачає використання онтологій для створення спільної мови опису даних, визначення семантики даних, забезпечення однозначності та узгодженості даних, підтримки пошуку та використання даних) для керування групою БпЛА. Система охоплює розподілення складного завдання на підзавдання для кожного агента БпЛА, обмін повідомленнями (даними) між агентами БпЛА під час спільного виконання поставленого завдання та

динамічне перерозподілення ролей іншим агентам БпЛА у разі втрат чи поломок окремих апаратів.

Метою наукового дослідження є розроблення моделі МАС базованої на онтологічному представленні знань (передбачає використання онтологій для створення спільної мови опису даних, визначення семантики даних, забезпечення однозначності та узгодженості даних, підтримки пошуку та використання даних) для керування групою БпЛА. Онтологічні моделі, що застосовуються в роі БпЛА мають бути збагачені енциклопедійними ресурсами різних типів та можливостей та обґрунтовано доцільність їх застосування для створення тезаурусу ПрО, який має просту структуру та передбачає наочніше подання знань.

Тема БпЛА є актуальною також і в цивільній сфері, вони знайшли широке коло прикладних застосувань: огляд стану об'єктів критичної інфраструктури (енергетика, огляд ліній електропередач, інспекція вітрових турбін, контроль за витоком газу); логістика (доставка посилок, моніторинг транспортних потоків, картографування маршрутів, спостереження за міським трафіком); сільське господарство^{9,10} (моніторинг посівів, оприскування полів, картографування земель, збір даних про стан ґрунту); будівництво (моніторинг будівельних майданчиків, 3D-картографування; доставка будівельних матеріалів; нафтогазова галузь (моніторинг трубопроводів, огляд нафтових та газових вишок, пошук витоків); лісове господарство (моніторинг лісів, пошук пожеж, картографування лісових масивів) та охорона природи¹¹ (моніторинг дикої природи, пошук бракон'єрів, дослідження екосистем); пошуково-рятувальні роботи¹² (пошук людей, моніторинг стихійних лих, доставка медикаментів); картографія та геоде-

---

⁹ Bacco M., Ferro E., Gotta A. Radio Propagation Models for UAVs: What is Missing? // Proceedings of the 11th International Conference on Mobile and Ubiquitous Systems: Computing, Networking and Services. Ghent : Institute for Computer Sciences, Social-Informatics and Telecommunications Engineering, 2014. P. 391–392.

¹⁰ Bacco F., Ferro E., Gotta A. UAVs in WSNs for Agricultural Applications: An Analysis of the Two-Ray Radio Propagation Model. IEEE SENSORS 2014. Valencia : IEEE, 2014. P. 130–133.

¹¹ Chmaj G., Selvaraj H. Distributed Processing Applications for UAV/Drones: A Survey // Progress in Systems Engineering. Cham : Springer, 2015. P. 449–454.

¹² D'Auria S., Luglio M., Roseti C. et al. Real Time Transmission of Cultural Heritage 3D Survey in Case of Emergency // 3rd International Conference on Information and Communication Technologies for Disaster Management. Vienna, Austria : Austrian Institute of Technology, 2016. P. 1–6. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/xpl/conhome/7847564/proceeding?isnumber=7857195&sortType=vol-only-seq&pageNumber=2>

зія¹³ (3D-картографування, створення ортофотопланів, геодезичні вимірювання); фото- та відеозйомка; доставка їжі; розваги тощо.

Тезаурус як засіб семантизації наукових понять. Для успішного виконання завдань роєм БПЛА потрібно вирішити проблеми застосування методів та засобів штучного інтелекту (ШІ) для підвищення ефективності координації та обмінювання даними між БПЛА у рої. Водночас, необхідно дослідити і розв'язати низку питань: інтелектуальне прийняття рішень; розподілена співпраця та автономне децентралізоване керування групою із забезпеченням живучості та обміну інформацією в рої. Також варто врахувати обмеження, які накладає політ апарату: запас батареї електроживлення; обчислювальна потужність на борту; об'єм пам'яті апарату для збереження даних отриманих від датчиків; вага апарату, параметри каналів обмінювання даними (швидкість передавання, затримки відповіді, захищеність від РЕБ); набір дій, які можуть бути виконані БПЛА тощо.

Засоби децентралізованого керування роєм БПЛА передбачає використання МАС та онтологій. Онтологія - це певна угода про інтероперабельне використання понять, що містить засоби подання знань Про та методи інтерпретації формалізованих знань. Тезауруси нескладно порівнювати, а сам процес побудови тезаурусу дає змогу використовувати як онтології відповідних Про, так і природномовні документи та структуровані джерела інформації. Онтологічні структури є досить складними моделями для оброблення комп'ютерними системами, тому досить часто поряд з онтологіями використовують тезауруси. Тезауруси нескладно порівнювати, а сам процес побудови тезаурусу дає змогу використовувати як онтології відповідних Про, так і природномовні документи та структуровані джерела інформації.

Швидке зростання популярності галузі безпілотних систем, виробництва їх різними країнами і компаніями, розроблення міжнародних та національних стандартів, інструкцій з експлуатації та іншої документації призводить до тривожної тенденції неправильного використання термінології в цій Про, наприклад, «дрон» і «БПЛА». Традиційно терміни «дрон» і «БПЛА» використовуються як синоніми, але насправді між ними є деякі

---

¹³ Волков О., Комар М., Волошенюк Д. та ін. Інтелектуальний контроль, локалізація та картографування в геоінформаційних системах на основі аналізу візуальних даних // Cybernetics and Computer Engineering. 2020. № 200. С. 41–58. URL: <http://kvt-journal.opr.ua/1488/>

ключові відмінності. Хоча технічно всі БпЛА можна вважати дронами, не всі дрони класифікуються як БпЛА.

За своєю суттю *дрон* — це будь-який мобільний транспортний засіб без пілота, який попередньо запрограмований або керований дистанційно для виконання певних завдань у повітрі, на землі чи у воді¹⁴. Хоча спочатку термін «дрон» використовувався в основному для опису військових літаків, які переміщуються без бортового пілота.

Навпаки, термін *БпЛА* позначає літальні апарати, які працюють без бортового пілота, замість цього керуються дистанційно або запрограмовані на автономний політ¹⁵. Ця відмінність важлива, оскільки допомагає відрізнити повітряні дрони від їхніх наземних чи підводних аналогів. БпЛА має ширше застосування, охоплюючи будь-який тип непілотованого літального апарату, незалежно від його призначення чи методу керування. БпЛА можуть варіюватися від невеликих квадрокоптерів, якими керують любителі, до великих автономних літаків, які використовуються для військових чи наукових досліджень або комерційних цілей.

Тонка різниця полягає в рівні залучення людини до керування апаратом — дронам потрібен віддалений оператор, тоді як багато сучасних БпЛА здатні працювати з високим ступенем автономності, здатні керувати та виконувати місії без прямого контролю людини. Ця тонка різниця є важливою, оскільки два терміни часто викликають різне сприйняття та нормативні рамки, особливо коли йдеться про питання конфіденційності, безпеки та військового використання.

Термінологія ПрО «рою дронів» містить чимало нових термінів, семантика яких має важливе значення під час створенні моделей ПрО різного рівня складності, наприклад поняття «БпЛА», «рій БпЛА», «децентралізоване керування БпЛА», «мультиагентна система», «дрон», «місія», «пересилання даних», «завада», «перешкода», «радіоелектронна боротьба», «ройовий інтелект» тощо. Тому для уточнення семантики цих термінів ми залучаємо різні енциклопедійні ресурси одномовні і багатомовні.

Для створення семантичних моделей ПрО, задач пошуку, отримання логічних виведень знань на основі онтології ми використовуємо тезаурус,

---

¹⁴ What's the Difference Between Drones, UAV, and UAS? Definitions and Terms // Pilot Institute. URL: <https://pilotinstitute.com/drones-vs-uav-vs-uas/>

¹⁵ Чи відрізняється дрон від квадрокоптера: все, що важливо знати // Wondertech. URL: <https://wondertech.ua/ua/blog/chi-vidriznyaetsya-dron-vid-kvadrokoptera-vse-shcho-vazhливо-znati>

який є спрощеною моделлю онтології ПрО. Можна генерувати тезаурус із онтології, але це складна задача, а можна генерувати з енциклопедійних та наявних інформаційних ресурсів. Для інтероперабельного розуміння термінології ПрО децентралізованого керування роєм необхідна однозначна зрозуміла термінологія та використання мультилінгвістичного (багатомовного) тезаурусу.

Побудова та впровадження інтелектуальних систем, базованих на формалізації та повторному використанні знань є високоперспективним напрямком практичного застосування методів штучного інтелекту. В основі таких систем лежить формалізоване представлення знань про предметну область, часто у формі онтологій, таксономій або тезаурусів.

Такі структуровані, зчитувані машиною моделі знань забезпечують міцну основу для забезпечення широкого спектру інтелектуальних беззастосунків, які вимагають сумісного подання знань. Зокрема, онтології, які організовують знання на основі принципів математичної логіки, відіграють центральну роль у процесі створення моделей знань для систем ШІ, призначених для ефективного функціонування у відкритому вебсередовищі. Однак розроблення надійних онтологій, що відповідають цілям затребуваних застосунків вимагає вдосконалення та оновлення методів створення онтологій і технік формалізування. Щоб належним чином спроектувати інтелектуальну інформаційну систему, необхідно створити формальну онтологічну модель, яка прояснює доступні підходи та детальніше описує властивості та характеристики зв'язків між основними елементами онтології. Використання такої формальної моделі може служити основою для проведення порівнянь між онтологією та описовою логікою, зрештою посилюючи можливості представлення знань інтелектуальної системи. Оскільки галузь штучного інтелекту продовжує розвиватися, розроблення формалізованих моделей знань, які можна багаторазово використовувати, залишатиметься ключовим фактором розширення практичного застосування цих передових технологій.

Хоча онтології є кращою семантичною моделлю для представлення складних структур знань, часто тезауруси можуть бути дуже ефективною альтернативою для вирішення багатьох прикладних завдань. Тезаурус можна розглядати як спеціалізовану, спрощену форму онтології, яку набагато легше побудувати й проаналізувати, навіть якщо вони не здатності представляти певні тонкощі зв'язків між знаннями. Історично терміни

«онтологія» і «тезаурус» часто використовувалися як синоніми, але в сучасних інформаційних технологіях з'явилося чіткіше розмежування. Онтології зараз переважно використовують для моделювання глибших семантичних і прагматичних структур, тоді як тезауруси частіше використовують для опису лексики та лексичної семантики¹⁶.

По суті, тезаурус Ts можна визначити як ресурс, подібний до словника, який містить набір лексичних одиниць разом із явними вказівками на семантичні зв'язки між ними. Це може охоплювати ієрархічні зв'язки, такі як ширші/вужчі терміни, а також асоціативні зв'язки між спорідненими поняттями. Відносна простота цієї структури, порівняно з складнішими онтологічними моделями, робить тезаурус набагато швидшим і легшим для створення, підтримки та аналізу обчислень. Ця ефективність може бути великою перевагою під час роботи з прикладними проблемами, які не вимагають повної виразної потужності комплексної онтології. Використовуючи семантичну інформацію, закодовану в тезаурусі, розробники та дослідники часто можуть знаходити ефективні рішення для широкого кола проблем реального світу, від пошуку інформації та оброблення природної мови до представлення знань і міркувань. Хоча онтології залишаються важливими для моделювання складних областей, тезауруси зайняли важливу нішу як легшої, доступнішої семантичної структури для багатьох практичних застосувань.

Тезаурус часто розглядають як ієрархічну структуру або ряд ієрархічних структур, які об'єднують поняття зі спільними характеристиками, виражені за допомогою природної мови. Однак така концептуалізація не точно відображає справжню природу тезауруса, особливо коли йдеться про ПрО реального світу. У ПрО різні відношення часто не можна прямо порівняти один з одним — наприклад, відношення «стаття відкорегована автором» принципово відрізняється від відношення «програма розроблена на мові Python». Точніше подання тезауруса — це семантична мережа, де терміни є вузлами, з'єднаними обмеженим набором визначених зв'язків. Це дає змогу детальніше та гнучкіше моделювати складні асоціації в межах ПрО.

Формально модель тезауруса можна подати як: $Ts = \langle T, R \rangle$, де T — скінчена множина термінів, а R — скінчена множина відношень між цими тер-

---

¹⁶ Gladun A., Rogushina J., Khala K. Application of Semantic Modeling to Formalized Knowledge Assessment Based on Open Encyclopedic Resources // Control Systems and Computers. 2020. Vol. 285. № 1. P. 71–79.

мінами. Кожен термін відповідає певному поняттю в ПрО, такий як наукова чи технологічна область. Ці терміни не ізольовані, а скоріше існують у замкнутій, системній мережі взаємопов'язаних вербальних комплексів, які утворюють високоінформативну, однозначну та експресивно нейтральну структуру. Набір термінів у тезаурусі безпосередньо відповідає набору понять, які складають онтологію, забезпечуючи структурований словник для представлення та навігації в певній ПрО.

Існує кілька різних типів тезаурусів, які можна виділити. Тезауруси ІР створюються шляхом оброблення термінології та встановлення відношень між релевантними термінами в межах конкретного інформаційного ресурсу, такого як база даних або база знань. Ці ІР-тезауруси слугують контрольованим словником для індексування та отримання інформації з цього конкретного ресурсу. Навпаки, тезауруси ПрО об'єднують тезауруси кількох релевантних інформаційних ресурсів зі знаннями та досвідом експертів ПрО, щоб створити комплексне та взаємопов'язане представлення предметної області. Крім того, є тезауруси, персоналізовані для окремих користувачів, експертів або інших зацікавлених сторін, що відображає терміни та поняття, з якими вони знайомі завдяки власному обробленню відповідних інформаційних ресурсів або інших джерел знань. Ці персоналізовані тезауруси можуть надати індивідуальну та контекстуально релевантну перспективу домену, доповнюючи узагальнені тезауруси ІР та ПрО.

Зрештою, модель тезауруса служить потужним інструментом для організування, представлення та навігації в складній мережі понять і відношень, які лежать в основі ПрО, забезпечуючи ефективніший пошук інформації, управління знаннями та процеси прийняття рішень. Виділено три основні технологічними фази створення тезауруса:

1. *виділення лексичних одиниць (формування словника (Т))* — ця фаза зосереджена на ідентифікації та зборі окремих слів або фраз (лексичних одиниць), які будуть долучені до тезауруса. Це передбачає: вибір домену; тезаурус, збір термінології; відбір і фільтрування термінів; нормалізування термінів;

2. *розроблення комплексу семантичних зв'язків* — ця фаза передбачає визначення типів зв'язків, які будуть встановлені між термінами в тезаурусі. Поширені типи семантичних зв'язків охоплюють: синонімію; антонімію; гіпернімію/гіпонімію;

3. *актуалізування зв'язків — встановлення зв'язків між термінами* — ця фаза передбачає встановлення визначених семантичних зв'язків між термінами у вашому тезаурусному словнику.

Під час оновлення семантичних зв'язків між термінами тезауруса є кілька цінних ресурсів, які можна використати для покращення процесу. По-перше, знання та досвід експертів у ПрО можуть дати важливе розуміння тонких зв'язків та ієрархії між ключовими термінами. Крім того, документи, призначені для структурування та формалізування знань ПрО, такі як словники, системи ієрархічної класифікації та онтології, можуть запропонувати міцну основу для вдосконалення тезауруса. Крім того, самі знання, відображені в таких джерелах, як академічні реферати, статті та монографії, можуть висвітлити фактичне використання та контекстуальне значення термінології.

Методологія розроблення моделі онтології IDEF5 описує чіткий і систематичний процес побудови комплексного тезауруса, що охоплює п'ять основних кроків:

1) першим важливим кроком є *ретельне вивчення та документування початкових умов* — конкретної мети та контексту, які керуватимуть розробкою тезауруса. Це передбачає чітке визначення меж ПрО, яка є найактуальнішою та кориснішою для цільового користувача.

2) з чітко встановленими головними цілями та масштабом наступним кроком є *збір і накопичення даних*. Відповідні інформаційні ресурси (ІР), що стосуються ПрО, ретельно відбираються та збираються. Це забезпечує вихідний матеріал, який стане основою тезауруса.

3) на третьому кроці відбувається *поглиблений аналіз даних*, під час якого вибрані ІР ретельно вивчаються для визначення та виділення ключової термінології ПрО. Вона ляже в основу спеціалізованого словника термінів, які будуть заповнені тезаурусом.

4) четвертий крок — *початкове розроблення самого тезауруса*, де методично відображаються зв'язки та відношення між визначеними термінами. Це створює структуровану таксономію, яка організовує термінологію та ілюструє, як поняття в межах ПрО взаємопов'язані.

5) нарешті, завершений тезаурус проходить важливий *процес уточнення та затвердження*. Цільові користувачі ретельно переглядають тезаурус, надаючи відгуки та інформацію, що дає змогу вносити будь-які необхідні виправлення чи уточнення. Перевірка, орієнтована на користувача,

гарантує, що тезаурус оптимізовано відповідно до конкретних потреб цільової аудиторії.

Розробляючи якісний тезаурус, важливо дотримуватись не лише загальних методичних вказівок, а й ряду практичних рекомендацій для створення високоякісного тезауруса, який відповідає меті. Вони можуть охоплюють методи для покращення неоднозначності термінів, підтримки узгодженості у використанні термінів та оптимізуванні структури тезауруса для ефективної навігації та пошуку інформації.

Мультилінгвістичні тезауруси. Сьогодні відома значна кількість наукових і професіональних сучасних онлайн-енциклопедій як україномовних, так на різних мовах світу доступних у відкритому Інтернет-середовищі, зокрема: «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ); «Вікіпедія»; «Britannica»; «Brockhaus»; «Larousse» «Енциклопедія історії України»; «Енциклопедія сучасної України»; «Шевченківська енциклопедія». Для створення онтологічних моделей у нових предметних областях часто потрібно використовувати різномовні енциклопедичні видання та інформаційні ресурси. Виникає проблема багатомовності, яка дає змогу виконувати пошук еквівалентних термінів, а також побудова тезаурусів вимагають загальної концептуалізації або принаймні «сумісних» концептуалізацій. Застосовуючи два підходи до створення семантичних моделей концептуальний і лінгвістичний ми можемо отримати повніше розуміння Про¹⁷. Це також покращує функції пошуку, використовуючи лінгвістичні відношення між термінами і логічні властивості відношень між поняттями та проблему вирівнювання онтології. Особливо з проблемою багатомовності ми зустрілись під час аналізування патентних рішень у сфері дронів та розробленні патентного опису власного рішення рою дронів, а також під час роботи з тезаурусами картографування. Міжнародні стандарти ISO/IEC 25964-1¹⁸ та ISO/IEC 25964-2¹⁹. ISO/IEC 25964-2 розглядають поняття

---

¹⁷ Gladun A., Rogushina J. Use of Semantic Web Technologies and Multilingual Thesauri for Knowledge-Based Access to Biomedical Resources // International Journal of Intelligent Systems and Applications. 2012. Vol. 4. № 1. P. 11–20.

¹⁸ ISO/IEC 25964-1:2011 Information and Documentation — Thesauri and Interoperability with other Vocabularies — Part 1: Thesauri for Information Retrieval // ISO. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/en/#iso:std:iso:25964:-1:ed-1:v1:en>

¹⁹ ISO/IEC 25964-2:2013. Information and Documentation — Thesauri and Interoperability with other Vocabularies — Part 2: Interoperability with other Vocabularies // ISO. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:25964:2:ed-1:v1:en>

концепту як центрального елементу тезаурусу та можливість керування багатомовністю під час спільного створення семантичних моделей.

Під час перекладу англomовних джерел (стандартів, технічної документації, умов експлуатації, інструкцій тощо) на українську або на інші мови польську чи німецьку дуже часто терміни потребують уточнення, яке може забезпечити семантична тезаурусна модель терміну (взаємовідношення основного терміну з іншими термінами ПрО, вилучення омонімії та уточнення синонімічних зв'язків).

Під час побудови тезаурусів можна використовувати онтології релевантних ПрО (з вищим ієрархічним рівнем у порівнянні з ПрО вирішуваної задачі) та виконати процедуру нормалізування багатомовних тезаурусів. Процедура нормалізування подібна до стемінгу та передбачає комплексне оброблення слів у різних морфологічних формах і багатомовних поданнях. Нормований тезаурус містить відношення між еквівалентними термінами у різних мовах. Оскільки кожен тезаурус будується з точки зору певного користувача (що може бути відображено в онтології ПрО користувача).

Для врахування семантики сфери інтересів користувача в процесі пошуку енциклопедійних статей або інших текстових інформаційних ресурсів (ІР), необхідно:

1. Сформулювати тезаурус ПрО, що відповідає інформаційним потребам користувача для вирішення поточного завдання (шляхом аналізу інформаційних ресурсів, які користувач вважає релевантними ПрО);
2. Побудувати тезаурус для кожного ІР (простий словник без стоп-слів);
3. Порівняти тезауруси ІР, релевантні потребі користувача із тезаурусом ПрО та знайти ті, які містять максимальну кількість слів у перетині.

Цей підхід дає змогу інтегрувати оброблення семантики документів, написаних на різних мовах, і, таким чином, забезпечити мультилінгвістичний аналіз ІР з Інтернету у сфері децентралізованого керування роєм дронів.

Основними завданнями онтологічного підходу є взаємодія подання знань, явна семантика, придатна для машинного оброблення, високі виразні можливості і доступність відповідних мов, стандартів та програмних засобів. Тезауруси як окремий випадок онтології легше обробляти та розу-

міти. Запропонований підхід до використання мультилігвістичного тезаурусу ПрО для створення семантичних моделей та його нормалізування дають змогу здійснювати пошук семантично близьких онтологічних моделей, їх співставлення, здійснення інформаційного пошуку на семантичному рівні абстрагуючись від мови опису енциклопедійного ресурсу або технічного документу. Застосування тезаурусної міри інформації дає змогу користувачеві використовувати лише зрозумілі для нього елементи інформації, що забезпечує релевантність накопичених знань.

Для ефективної роботи необхідно створення репозиторію онтологій та тезаурусів, які можуть супроводжуватися набором веб-сервісів, що забезпечують керування знаннями.

Онтологічна модель для підтримки мультиагентної системи рою дронів. Використання онтологічного аналізу для моделювання знань ПрО наразі є одним із найпоширеніших підходів у сфері оброблення розподілених знань. Інженерія знань розглядає онтологією як детальний опис деякої області, що використовується для формального й декларативного визначення концептуалізації цієї області. Таким чином, онтологію можна вважати базою знань спеціального виду, елементи якої можна відчувувати й використовувати незалежно від розробників для інших задач²⁰.

У мультиагентній системі (МАС), яка керує групою дронів, онтології відіграють вирішальну роль у обмінюванні даними, співпраці між агентами та прийняття рішень. Онтології — це формальні представлення знань у певній області. У контексті роїв БпЛА онтології визначають фундаментальні елементи поняття, відношення, властивості, атрибути та правила, які керують сутностями та їх взаємодією. У контексті рою БпЛА, онтологія охопить основні знання про:

- *БпЛА*: типи дронів (багатороторні, з крилом, тощо), їхні можливості (вантажопідйомність, час польоту) та обмеження;
- *навколишнє середовище*: особливості, як місцевість, перешкоди, метеорологічні умови та відповідні параметри навколишнього середовища;
- *завдання*: різні типи місій (пошук і порятунк, спостереження, доставка) і як вони розкладаються на підзавдання для окремих дронів;

---

²⁰ Рогушина Ю. В., Гладун А. Я., Осадчий В. В. та ін. Онтологічний аналіз у Web. Мелітополь : Видавництво Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького, 2015. 407 с. URL: <https://core.ac.uk/download/491063489.pdf>

- *обмін даними*: типи повідомлень (призначення завдань, оновлення позиції, тощо), їх формат і протоколи зв'язку;

- *дії*: доступні дронам дії (зліт, посадка, рух, зміна формування), їх передумови та наслідки.

Взаємодія онтології з агентами БпЛА. Агенти БпЛА в МАС покладаються на онтологію для розуміння світу, оскільки онтологія забезпечує спільний словниковий запас і розуміння середовища, завдання і можливості один одного²¹. Агенти можуть використовувати онтологію, щоб міркувати про ситуацію, оцінити варіанти та вибрати найкращий курс дій для призначеного підзавдання для загального успіху місії, тобто приймати рішення. Повідомлення, якими обмінюються агенти, базуються на концептах і відношеннях, визначених в онтології. Це забезпечує ефективне, чітке та недвозначне спілкування. Обмінюючись інформацією через повідомлення, узгоджені з онтологією, агенти підтримують колективне розуміння стану рою та прогресу місії.

Розроблення ефективної онтології для рою БпЛА охоплює кілька кроків:

1. *збір вимог* — визначення ключових понять, відношень та потреб обмінювання даними МАС;

2. *представлення знань* — вибір мови онтології OWL для формального представлення знань;

3. *оцінювання та доопрацювання* — перевірка онтології на послідовність, повноту та здатність підтримувати бажані функції;

4. *розгортання та обслуговування* — інтегрування онтології в МАС і оновлення її за потреби на основі нових вимог або змін домену.

Використовуючи онтології, створюється надійна та адаптована МАС для роїв БпЛА, що дає змогу їм ефективно працювати в складних середовищах і спільно досягати своїх місій.

Формалізація онтології для агента з групи БпЛА може бути досягнута за допомогою логіки опису (DL), сімейства мов представлення знань, які добре підходять для визначення концептів і відношень. Наведемо приклад деяких фундаментальних елементів онтології:

---

²¹ Гладун А. Я., Хала К. О. Мультиагентна система мережі дронів для захисту критичної інфраструктури з онтологічним поданням знань // Сучасні комп'ютерні та інформаційні системи і технології: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, 12–19 грудня 2022. Запоріжжя: Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного, 2022. С. 431–436.

1. Поняття (Класи):

- C_UAV: описує всіх агентів БпЛА в межах групи.
  - C_Multirotor: підклас C_UAV, що описує багатороторні дрони.
  - C_FixedWing: підклас C_UAV, що описує дрони з нерухомим крилом.
- C_Task: описує всі типи місій або завдань, які може виконувати група.
  - C_SearchAndRescue: підклас C_Task, що представляє пошуково-рятувальні місії.
  - C_Surveillance: підклас C_Task, що представляє місії спостереження.
- C_Environment: описує навколишнє середовище.
  - C_Urban: підклас C_Environment, що описує міське середовище.
  - C_Rural: підклас C_Environment, що описує сільське середовище.

2. Відношення (ролі):

- hasCapability (C_UAV, R_hasCapability, Capability): пов'язує БпЛА з його можливостями (наприклад, вантажопідйомність, час польоту).
- hasTask (C_UAV, R_hasTask, C_Task): призначає певне завдання БпЛА.
  - locationIn (C_UAV, R_locatedIn, C_Environment): описує розташування БпЛА в середовищі.
  - partOf (C_UAV, R_partOf, Formation): представляє формування (стрій), частиною якого є БпЛА (наприклад, V-подібна форма, сітка).
  - requires (C_Task, R_requires, Capability): визначає можливості, необхідні для конкретного завдання.
  - hasFeature (C_Environment, R_hasFeature, Feature): описує особливості середовища (наприклад, перешкоди, погодні умови).

3. Аксиоми (твердження):

- Disjoint(C_Multirotor, C_FixedWing): гарантує, що Multirotor і FixedWing є взаємовиключними підкласами.
- $\forall x (C\_UAV(x) \rightarrow \exists y (hasCapability(x, y)))$: кожен БпЛА має принаймні одну можливість.
- $\forall x (R\_hasTask(x, y) \rightarrow C\_UAV(x) \wedge C\_Task(y))$: завдання можна призначати лише БпЛА, а типи завдань мають бути визначені.
- $\forall x (locatedIn(x, y) \rightarrow C\_UAV(x) \wedge C\_Environment(y))$: лише БпЛА можуть мати розташування в середовищі.
- $\forall x (R\_requires(x, y) \rightarrow C\_Task(x) \wedge Capability(y))$: завдання вимагають певних можливостей.

4. Індивіди:

- UAV1 екземпляр C_Multirotor
- Task1 екземпляр C_SearchAndRescue
- Environment1 екземпляр C_Urban

Онтологія дає змогу міркувати за допомогою логічних аргументів DL, враховуючи базу знань, можна зробити висновок:

➤ UAV1 не може одночасно бути безпілотником Multirotor і FixedWing (через непересічні класи);

➤ якщо для Task2 потрібна функція longFlightTime, а лише безпілотники FixedWing мають таку властивість (характеристику), тоді дрону Multirotor не можна призначити Task2.

Використовуючи DL, можна створити чітко визначену та виразну онтологію для агентів рою БПЛА. Це полегшує міркування, прийняття рішень і обмінювання даними всередині МАС, даючи змогу рою ефективно працювати та досягати своїх цілей.

Однак повна онтологія має охоплювати додаткові специфічні концепції, відношення та аксіоми, оскільки DL не має механізмів для представлення невизначеності або динаміки, які можуть бути доречними в сценаріях реального світу.

У підсумку онтології розширюють та покращують роботу МАС, а саме:

- *покращують сумісність*, де різні типи БПЛА або систем можна легше інтегрувати, якщо вони мають спільне розуміння через онтологію.
- *розширюють можливість прийняття рішень*, оскільки агенти можуть приймати обґрунтованіші рішення на основі визначеної бази знань.
- *покращують масштабованість*, онтологія може бути розширена для розміщення нових типів БПЛА, завдань і факторів навколишнього середовища в міру розвитку системи.

Застосування онлайн-енциклопедійних ресурсів для збагачення семантичних моделей. Використання енциклопедійних ресурсів, що базуються на семантичних технологіях і дозволяють автоматизовано генерувати коректні та актуальні онтології (верхнього рівня та відповідних ПрО), а також мультилінгвістичні тезауруси для МАС децентралізованого керування роєм дронів.

Прикладом такого енциклопедійного ресурсу на основі семантичних Wiki є портальна версія «Великої української енциклопедії» — e-ВУЕ. Вона

відповідає всім вимогам до зовнішніх інформаційних ресурсів та містить перевірені та актуальні відомості.

Семантичні Wiki-технології забезпечують засоби створення енциклопедійних ресурсів, які придатні для автоматизованого оброблення зовнішніми інформаційними системами, що необхідно нам для узгодження термінології та встановлення змісту зв'язків між елементами системи керування дронами.

Під час розроблення e-ВУЕ використано технологічну платформу MediaWiki²² з відкритим кодом та її семантичне розширення Semantic MediaWiki (SMW), що забезпечує формальне визначення та оброблення змісту зв'язків між Wiki-сторінками з урахуванням стандартів Semantic Web²³.

Розглянемо кілька прикладів того, як енциклопедійні ресурси можна застосовувати для розширення та вдосконалення термінології наведеної вище онтологічної моделі для МАС керування дронами:

1. *Розширення понять (класів):*

► C_UAV: звернувшись до енциклопедії робототехніки або безпілотних літальних апаратів (БПЛА), можна визначити конкретніші підкласи для видів чи моделей БПЛА, такі як

- C_Quadcopter
- C_Hexacopter
- C_DeliveryDrone
- C_CargoDrone
- C_MilitaryDrone

► C_Task: енциклопедійні ресурси про реагування на надзвичайні ситуації або військові операції можуть розкрити конкретніші типи місій як:

- C_SearchAndRescue
- C_Surveillance
- C_MedicalEvacuation
- C_Firefighting
- C_BorderPatrol

► C_Environment: загальні енциклопедії або ресурси з географії можуть допомогти визначити спеціалізовані середовища, такі як пустеля, ліс, гори для конкретних потреб:

---

²² MediaWiki. URL: <https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki>

²³ Davies J., Fensel D., Harmelen F. van. Towards the Semantic Web: Ontology-Driven Knowledge Management. London : John Wiley & Sons, 2002. 288 p.

- C_Desert
- C_Forest
- C_Mountainous

2. Розширення відношень (ролей):

► hasCapability (C_UAV, R_hasCapability, Capability): залучення енциклопедій дасть змогу розгорнути відношення «Capability» конкретнішими термінами, як-от «payloadCapacity», «flightTime», «sensorRange», «obstacleAvoidance», або «communicationRange», які можна знайти в специфікаціях БпЛА.

► hasTask (C_UAV, R_hasTask, C_Task): застосування енциклопедій допоможе розширити відношення «Task» відношенням R_hasPriority, щоб розрізнити завдання, призначені БпЛА.

► locationIn (C_UAV, R_locatedIn, C_Environment): застосування енциклопедій дасть змогу ввести відношення «relativeLocation» (R_hasRelativeLocation) для опису положення БпЛА в середовищі (наприклад, «над будівлею», «біля маркера»).

3. Розширення індивідів із залученням енциклопедій може:

► збільшити екземпляри БпЛА, як UAV2 екземпляр C_FixedWing або UAV3 екземпляр C_DeliveryDrone.

► деталізувати деталі для Task1 (наприклад, «місцезнаходження», «терміновість», «рівень») і Environment1 (наприклад, наприклад, «щільність забудови», «метеорологічні умови»).

Застосування енциклопедійних ресурсів як теоретичної основи для визначення специфічних підтипів відношень між поняттями дає змогу однозначно визначити семантику зв'язків між ними, покращити навігацію у ресурсі та зменшити час, потрібний користувачам для пошуку необхідної інформації. Такий підхід забезпечує точнішу предметно-специфічну термінологію, яка може представляти однозначно різні компоненти та механізми моделі, а рівень лексичної унікальності гарантує, що модель підтримує наукову точність і технічну надійність. Однак розробник також має ретельно визначати відповідний ступень деталізації. Хоча додавання складних інформаційних об'єктів та їх деталей може підвищити описативну силу моделі, необхідно знайти баланс між складністю та практичною корисністю для передбачуваного застосування.

Використання зовнішніх енциклопедійних Web-ресурсів на основі Semantic MediaWiki є одним з перспективних напрямів побудови нових інтелектуальних систем на основі штучного інтелекту.

Отже, використання семантичних Wiki-технологій, які забезпечують засоби створення онлайн-енциклопедійних ресурсів, для подання моделей знань ПрО є актуальним і важливим завданням. Онтологічне подання знань забезпечує формальний опис інформаційних об'єктів, типових для певного домену, здійснення їх пошуку та семантичного співставлення в завданнях прийняття рішень. У нових ПрО спостерігається значне зростання великих обсягів нормативно-правової мультилінгвістичної документації. Застосування мультилінгвістичності семантичних моделей дає змогу розширити коло використання енциклопедійних та інформаційних ресурсів і значно точніше подати релевантні терміни ПрО.

Важливе значення для розроблення децентралізованого керування дронами мають національні та міжнародні стандарти, інструкції з експлуатації та ремонту. Тому створення онтологічної моделі стандартів, стало б суттєвим зрушенням в напрямку розроблення таких важливих систем. Прикладом застосування такого підходу може бути пошук рекомендації щодо ідентифікування та аналізування ризиків мережної безпеки для визначення вимог до безпеки таких мереж. Технологічною основою для такого пошуку може бути семантична розмітка та середовище Wiki із семантичним розширенням SMW.

4.3. ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ СЕМАНТИЧНИХ МЕРЕЖ ДЛЯ НАВІГАЦІЇ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ДАНИХ

Сучасні енциклопедії, що представлені в Інтернеті, по суті є семантичними мережами, оскільки їх статті зв'язані гіперпосиланнями. Як правило, кожна стаття в енциклопедії не існує ізольовано, а пов'язана з іншими через гіперпосилання, що створює складну мережу знань. Це дає змогу користувачам швидко переходити від однієї теми до іншої, що робить навігацію інформацією більш ефективною та зручною.

Проте сучасні технології, такі як великі лінгвістичні моделі, або LLMs (від англ. — Large Language Model)²⁴ відкривають нові можливості для покращення семантичного індексування енциклопедій. Відомі великі лінгвістичні моделі, які можуть бути застосовані до цього процесу, включають, наприклад, GPT-4 від OpenAI²⁵, BERT від Google²⁶, Meta Llama²⁷. Ці моделі здатні аналізувати великі обсяги тексту, розуміти контекст і знаходити смислові зв'язки між різними частинами інформації.

Використання таких моделей для семантичного індексування, зокрема, «Великої української енциклопедії» дозволить виявляти додаткові вузли-поняття та зв'язки між ними. Семантичне індексування за допомогою LLMs дозволить не лише створити більш точну і детальну карту знань, але й знайти нові, раніше невідомі зв'язки між поняттями-статтями, що може суттєво покращити якість і зручність навігації в енциклопедичних даних.

У результаті семантичного індексування можливо формування розширених семантичних мереж, які зможуть бути використані для навігації в енциклопедичних даних. Користувачі отримують можливість не лише швидко знаходити необхідну інформацію, але й розуміти її контекст, що зробить процес навчання і пошуку ефективнішим.

Крім того, розширені семантичні мережі можуть бути використані для постановки нових задач у розвитку енциклопедії, додавання нових понять, встановлення нових зв'язків. Завдяки цьому, енциклопедія може

---

²⁴ Lande D., Strashnoy L. GPT Semantic Networking: A Dream of the Semantic Web — The Time is Now. Kyiv : Engineering, 2023. 168 p.

²⁵ GPT-4 is OpenAI's Most Advanced System, Producing Safer and More Useful Responses // OpenAI. URL: <https://openai.com/index/gpt-4/>

²⁶ Google-Research / Bert // Github. URL: <https://github.com/google-research/bert>

²⁷ Meet Llama 3.1 // Meta. URL: <https://llama.meta.com/>

постійно оновлюватися і вдосконалюватися, ставати більш актуальною і корисною для користувачів. Тим самим великі лінгвістичні моделі допоможуть не лише покращити навігацію і використання даних, але й сприяють їх постійному розвитку та збагаченню енциклопедії.

Мета роботи полягає у створенні ефективного інструменту для покращення навігації, пошуку і використання енциклопедичних даних, а також для постійного розвитку і збагачення енциклопедії за допомогою сучасних технологій і методів семантичного індексування. Цим самим мають бути вирішені задачі: покращення навігації та пошуку інформації; виявлення нових знань та зв'язків; покращення якості енциклопедичних даних; забезпечення контекстуальної розумності; розвитку та збагачення енциклопедії.

Методологія семантичного індексування документів

Семантичне індексування документів є ключовим етапом у створенні розширених семантичних мереж, які забезпечують зручну навігацію та пошук інформації в енциклопедичних даних. Запропонована методологія цього процесу включає кілька послідовних етапів.

Першим кроком є визначення та вибір статей, які належать до певної предметної галузі. Це дозволяє сфокусувати зусилля на обмеженому колі тем, що забезпечує глибше розуміння та аналіз інформації. Наприклад, для галузі кібербезпеки можуть бути вибрані статті, що охоплюють теми криптографії, мережевої безпеки, захисту інформації тощо.

Другим кроком використовуючи великі лінгвістичні моделі, зокрема, GPT-4, здійснюється витягування пар зв'язаних понять із вибраних текстів. Це досягається за допомогою спеціально сформульованих промптів, які спрямовують модель на виявлення зв'язків між різними брендмауерами, тощо.

Третій крок — це формування семантичної мережі шляхом накопичення пар зв'язаних понять. Кожна пара понять додається як вузол і ребро в цю мережу, що дозволяє створити структуровану карту знань, яка відображає взаємозв'язки між різними поняттями в межах певної галузі.

Четвертий крок — візуалізація мережі за допомогою створеного автором сервісу CSV2Graph²⁸. Цей інструмент приймає на вхід дані у форматі CSV, що містять пари зв'язаних понять, і генерує візуальні карти мереж у

---

²⁸ Semantic Networking // Dmytro Lande. URL: <https://bigsearch.space/uli.html>

форматі SVG. В процесі візуалізації сервіс також додає посилання на різні пошукові бази даних, включаючи мережеву енциклопедію Wikipedia²⁹, що дозволяє користувачам легко переходити до додаткових ресурсів для отримання більш детальної інформації.

Приклад із сфери кібербезпеки

Для ілюстрації методології розглянемо приклад із галузі кібербезпеки. Розглядалися статті за темами «Кіберзлочин», «Кіберзброя», «Комп'ютерне шахрайство» тощо. Для цього застосовувались промпти до LLM GPT-4 на кшталт:

→Виведіть із тексту 20 пар найбільш пов'язаних сутностей. Кожна сутність має бути описана не більше ніж 3 словами. Формат виведення: "сутність 1; сутність 2". Кожна пара відображається в новому рядку. Текст: Комп'ютерне шахрайство (кібершахрайство) — це введення, заміна, виправлення, знищення комп'ютерних даних або програм чи інші втручання до процесу обробки інформації, які впливають на кінцевий результат, спричиняють економічні або майнові збитки з метою одержання незаконного економічного прибутку для себе чи іншої особи...

На Рис. 1 як приклад показано результат — фрагмент мережі предметної області «Кібербезпека», який було сформовано на базі вибраних статей.

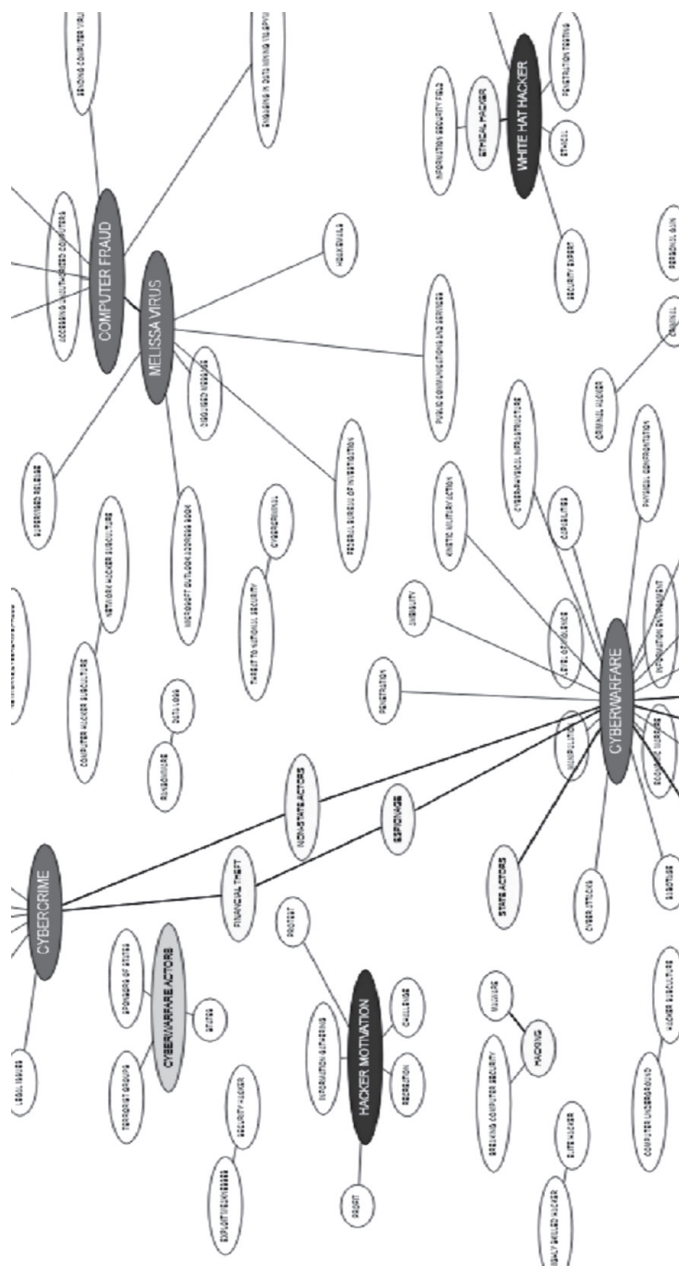
Найвагомішими вузлами побудованої семантичної мережі виявилися такі сутності: «Cybercrime», «Cyberwarfare», «Melissa (computer virus)», «Computer fraud», «Hacker motivation» (*немає в енциклопедії*), «White hat hacker».

Запропоновані підходи дозволяють вирішити поставлені завдання щодо розвитку енциклопедичного ресурсу, а саме, забезпечать:

- Оптимізацію процесів навігації та пошуку інформації завдяки тому, що розширені семантичні мережі дозволяють створити більш детальну і точну карту знань, полегшать пошук і доступ до необхідної інформації, користувачі можуть швидко переходити між пов'язаними поняттями.
- Виявлення нових знань та зв'язків завдяки семантичному індексуванню та аналізу за допомогою LLMs, які дозволяють виявляти нові, неочевидні зв'язки між поняттями.

---

²⁹ Wikipedia (офіційний сайт). URL: <https://en.wikipedia.org/>

- Покращення якості енциклопедичних даних шляхом семантичного індексування, яке допомагає знаходити і виправляти помилки, дублікати та інші неточності в енциклопедичних даних.

- Розвиток та збагачення енциклопедії за рахунок ідентифікації прогалини в наявних даних та додання нових понять і зв'язків, що забезпечує постійне оновлення та розвиток енциклопедії.

Крім того, семантичні мережі допомагають користувачам розуміти контекст інформації, яку вони знаходять, що необхідно для глибшого розуміння матеріалу і його правильного застосування.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРИСТОВА Алла, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор, кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГАВРИЛИШИНА Наталія, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГАЙКО Геннадій, доктор технічних наук, професор, професор кафедри геоінженерії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГЛАДУН Анатолій, кандидат технічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу комплексних досліджень інформаційних технологій і систем Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем Національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України

ДОЯР Лариса, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділом «Державного архіву друку «Книжкової палати України імені Івана Федорова»

ЗАВ'ЯЛОВА Людмила, кандидат біологічних наук, науковий співробітник відділу геоботаніки та екології Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного Національної академії наук України, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КИРИДОН Алла, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в. о. директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КОЧУБЕЙ Тетяна, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

КУШНІР Леонід, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

КУШНІР Людмила, кандидат географічних наук, доцент, вчитель географії Комунального закладу «Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області»

ЛАНДЕ Дмитрович, доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри інформаційної безпеки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

МОТОРНА Марія, здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня ОНП «Соціальна робота» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

НЕДАВНЯ Ольга, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ПОДОЛЕЦЬ Катерина, молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

РЕВА Лариса, кандидат філологічних наук, член-кореспондент Національної Академії Вищої освіти України

САМЧУК Лариса, головний бібліограф відділу наукової бібліографії Національної наукової медичної бібліотеки України

ТРОЯН Сергій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і стратегічних студій Національного авіаційного університету; професор звичайний, професор Колегіуму суспільних наук Жешувського університету (м. Жешув, Республіка Польща)

ХАЛА Катерина, науковий співробітник відділу комплексних досліджень інформаційних технологій і систем Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем НАН та МОН України

ЧОРНА Мар'яна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ЯРЕМЧУК Валентина, молодший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

За ред. д. і. н., проф. А. Киридон

*Комп'ютерне верстання
М. Гутман*

Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 8,83.